

ישראלים ISRAELIS

כתביעת לביכורי מחקר בלימודי ישראל
A Multidisciplinary Bilingual Periodical

ישראלים הוא כתב עת שפיט לביכורי מחקר הרואה אור פעם בשנה ומשמש בימת פרסום דו־לשונית, בעברית ובאנגלית, למאמרים של חוקרות וחוקרים צעירים (תלמידות ותלמידי מחקר ומי שטרם עברו חמש שנים מיום אישור עבודת הדוקטורט שלהן) העוסקים בחקר ישראל והציונות.

ישראלים ISRAELIS

כתביעת לביכורי מחקר בלימודי ישראל
A Multidisciplinary Bilingual Periodical

כרך 10

מכון בן-גוריון
לחקר ישראל והציונות
אוניברסיטת בן-גוריון בנגב
קריית שדה בוקר

עורד: עדי שרצר
מערכת: טליה גורודס, צחי (יצחק) סלייטר, לאונל קארסיקי,
תמיר קרקסון, דקל שי שחורי
ליווי אקדמי: פרופ' אבי בראלי

עריכת לשון: יעל אופיר, הרצליה אפרתי, ריית דלויה, גיל עמית
הגהות: הדס בלום
עריכת לשון באנגלית: דוד סימר
הגהות באנגלית: תם פררו
סדר ועימוד: ספי עיצוב גרפי, באר שבע
ריכוז עריכה: הדס בלום
הבאה לדפוס: סמדר רוטמן

ISSN 2225-7640

תשפ"א © 2021

כל הזכויות שמורות, תשפ"א
למכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות
אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

נדפס בישראל

תוכן העניינים

	עברית	
בפתחו של הגיליון העשירי	7	
מדור מיוחד: ישראל והעולם היהודי		
שמואל בהט הפולמוס במדינת ישראל על מעמדם של הזרמים היהודיים הלא אורתודוקסיים בכותל המערבי אחרי מלחמת ששת הימים	9	
רוני צורף בית הכנסת, הכותל המערבי והמאבק המגדרי: 'אוסף גילדת הנשים' של ג'קלין ניקולס בסבך הלאומיות והחילון	36	
רועי אירני 'שכרן בִּדְן': ראשית המאבק הפמיניסטי על מגרש הכדורסל בישראל	70	
עידית חזות התנועה להפצת התורה: חרדים לעיירות פיתוח	96	
ברק בריזוהר 'נגדע הארז': סיקור מותו של בנימין זאב הרצל בעיתונות העברית	128	
אלונה הורנשטיין ויוסי גולדשטיין יחסם של ראשי הצבא לשטחי הגדה המערבית וירושלים לפני מלחמת ששת הימים: בין קבלת המציאות לרצון הלב	157	
משדה המחקר: תמיר קרקסון ללמד על ישראל במערב התיכון	184	
תקצירי המאמרים	199	
רשימת משתתפים	206	
<hr/>		
בפתחו של הגיליון העשירי	207	אנגלית
מדור מיוחד: ישראל והעולם היהודי (המשך)		
גיל ריבק ישראלים ממאדים, יהודי ארצות הברית מנוגה? הבדלים תרבותיים ויריבות ביחסם של יהודי ארצות הברית כלפי ישראל	209	
תקצירי המאמרים	237	
רשימת משתתפים	245	

התנועה להפצת התורה: חרדים לעיירות פיתוח

עידית חזות

מבוא

ברבות מערי הפריפריה¹ בישראל, מערד, נתיבות ואופקים שבדרום ועד חצור הגלילית שבצפון, נמצאות קהילות חרדיות, ליטאיות וחסידיות, השואפות לשמר אורח חיים מתבדל בתוך הערים ולנהל את חייהן על פי התפיסות והמנהגים הייחודיים שלהן. בה בעת הן שואפות להשפיע על המקום ועל תושביו על פי האמונות שלהן ולחזק את צביונו הדתי. אוכלוסייה חרדית התגוררה בפריפריה מאז ומתמיד, בעיקר בטבריה ובצפת, שתיים מארבע ערי הקודש, שהתקיימה בהן נוכחות חרדית מתמדת מאז המאה ה-18. ואולם, מאז שנות השישים של המאה ה-20 החלו קבוצות חרדיות להתיישב בפריפריה משיקולים כלכליים, ולעתים גם ממניעים אידאולוגיים-דתיים.²

מתברר כי יד מכוונת יצרה מארג של קהילות חרדיות ליטאיות בערי הפריפריה. במאמר שלפניכם אני מבקשת להביא את קולותיהם, העלומים עד כה, של הוגי רעיון ההתמקמות³ החרדית הליטאית בפריפריה, מוביליו והשותפים ליישומו. במרכז הדיון תעמוד התנועה להפצת התורה ביישובים

* המאמר עובד מתוך עבודת הדוקטור בהנחייתם המקצועית והמסורה של פרופ' לילך רוזנברג-פרידמן ופרופ' נסים ליאון באוניברסיטת בר-אילן.

1 מכיוון שהמאמר עוסק בפריפריאליות כפולה: גאוגרפית וחברתית העדפנו את השימוש במינוח פריפריה ולא סָפָר.

2 חוקרים רבים מזכירים את המניעים הכלכליים בלבד, ראו למשל: נרי הורביץ, החברה החרדית תמונת מצב, המכון החרדי למחקרי מדיניות, ירושלים 2016, עמ' 28; איתן רגב, דפוסי השתלבות החרדים בשוק העבודה: ניתוח פנים-חרידי והשוואה רבי-מגורית, מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל, ירושלים תשע"ח; חיים זיכרמן ואחרים (עורכים), תוכנית אסטרטגית לדיור לאוכלוסייה החרדית 2016-2035, משרד הבינוי והשיכון המכון החרדי למחקרי מדיניות, תשע"ו, עמ' 34, <https://tinyurl.com/y2svk9nj> (אוחזר ב-3.10.2019).

3 השימוש במונח התמקמות ולא התיישבות נועד להבחין בין המשמעות החרדית לזו שיצקו לה התנועות הציוניות והחלוציות.

החדשים (תל"ת) שהוקמה ב־1962 ופעלה עד לסוף שנות השמונים. המאמר יתמקד בתקופה רבת־אירועים זו, אך במידת הצורך אתייחס בו גם למאורעות מוקדמים ומאוחרים יותר השופכים אור על התופעה. מתוך היצמדות לנקודת המבט החרדית־הליטאית, אבקש לענות על כמה שאלות יסוד: מה הוביל להתמקמות החרדית בערי הפריפריה? מהן מאפייניה ונסיבותיה ההיסטוריות של התופעה? מה היו המטרות שמוביליה חרתו על דגלם ומה היה אופי הארגון שעודד את המתמקמים בפריפריה? האם מנקודת מבט חרדית הושגו המטרות האלה ואפשר לתאר את השתקעותם בפריפריה כהצלחה? במה? באילו תחומים לא הושגה הצלחה?

כחלק מהעניין האקדמי והציבורי הגובר בחברה החרדית נכתבו כמה מחקרי יסוד העוסקים בפריסה המרחבית שלה.⁴ עם זאת, עדיין לא נכתב מחקר היסטורי מקיף הבוחן לעומק את תולדות ההתיישבות החרדית בפריפריה ואת המניעים האידאולוגיים שהכתיבו אותה, על רקע זמנם. לי כהנר הבחינה בין כמה קהילות חרדיות בפריפריה על פי מעמדן בתוך החברה החרדית ותקופת התמקמותן בפריפריה. ככלל, היא מצאה הלימה בין קבוצות שוליים למיקומן הגאוגרפי, אך בד בבד הצביעה על קהילות ליטאיות שהתפתחו סביב ישיבות מובילות בפריפריה וחסידויות שבחרו להקים קהילות בפריפריה.⁵ נרי הורביץ הצביע בהקשר הזה על תהליכים סותרים: מצד אחד, התכנסות בבני ברק ובירושלים, ומצד אחר, יציאה למרחב הישראלי בעיירות הפיתוח, בקרבת שכונות העולים שבשולי הערים הגדולות

4 לי כהנר ויוסף שלהב, 'מגטו לפרוור: תמורות בארגון המרחבי החרדי', בתוך: קימי קפלן וגורית שטרלר (עורכים) **מהישרדות להתבססות: תמורות בחברה החרדית ובחברה, מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, תל אביב תשע"ב**, עמ' 252-272; יוסף שלהב ולי כהנר, 'התפתחות המרחב החרדי בישראל', בתוך: שלמה חסון (עורך), **עיצוב המרחב בישראל: המפה היישובית והקרקעית, כתר וק"ל, ירושלים 2012**, עמ' 319-337; לי כהנר, ניקולא יוזגוף־אורבך וארנון סופר, **החרדים בישראל: מרחב, חברה, קהילה, אוניברסיטת חיפה, חיפה 2012**, עמ' 39-45; לי כהנר, 'התפתחות המבנה המרחבי וההיררכי של האוכלוסייה החרדית בישראל', עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה, חיפה 2009; הנ"ל, 'בין יסוד ההתבדלות למגמת המעורבות - דיוקנה המשתנה של החברה החרדית ומקומה במרחב החברה הישראלית', בתוך: ראובן פדהצור (עורך), **מה היא זהות ישראלית, המכון הישראלי לדמוקרטיה, נתניה 2014**, עמ' 20-35; הנ"ל, 'על קו תפר תרבותי וגיאוגרפי - "חרדיות מודרנית" במרחב העירוני, תרבות דמוקרטית, 17 (2018), עמ' 159-202.

5 כהנר, 'התפתחות המבנה המרחבי וההיררכי של האוכלוסייה החרדית בישראל'; הנ"ל, 'על קו תפר תרבותי וגיאוגרפי'.

וחסידויות ששוקמו בערים הבינוניות; לדבריו, 'מוטיבציה חינוכית השקפתית הניעה את ההתיישבות בתוך ריכוזי העולים בעיירות הפיתוח'.⁶ בהקשר מקומי יותר, הצביעו אורין שחר, אלונה נצן-שיפטן ורחל זבה על שכונת גור בחצור הגלילית ועל נסיבות הקמתה. החלטת האדמו"ר שמחה בונים אלתר להתמקם ליד עיירת הפיתוח ולהישען עליה מבחינה מוניציפלית נתנה מענה למצוקה הכלכלית במרכז ולא נבעה ממניעי חינוך ומתוך השקפה גאוגרפית- חברתית. מבנה השכונה המתכנס הותאם לאופייה החסידי, המבקש לשמר את הבידול החברתי. החלטתו נתנה מענה למצוקה הכלכלית במרכז. בד בבד, מבנה הקהילה אפשר לשמר את הבידול החברתי.⁷

במאמר שלפניכם אני מבקשת להמשיך את הדיון שהחל במחקרים האלה ומתבסס ברובו המוחלט על מקורות ראשוניים: ארכיונים, יומנים, ספרי זיכרונות, ביוגרפיות, רשומות המועצות המקומיות והאזוריות, עיתונות התקופה, עלונים, אוספי עיתונים מקומיים וספרים משלימים. מלבד זאת, בשנים 2013-2017 נערכו ראיונות אישיים עם מייסדי התל"ת, בעלי תפקידים ברשויות מקומיות ותושבים באופקים, נתיבות, דימונה וירוחם, כדי להשלים את התמונה. בשביל לשמור על פרטיותם, רובם המוחלט של המרואיינים אינם נזכרים בשמם. דבריהם מובאים מחוץ להקשרם המלא, והאחריות על כל שינוי מכוונתם – כולה שלי.

בתהליך העבודה ביקשתי לשלב בין כמה גישות מחקריות: תיעוד בעל פה (oral history), היסטוריה מלמטה (bottom up history) והיסטוריה של מקום (local history).⁸ מטרתי הייתה לתת מקום לקול הפרשני והאישי, המדגיש את המשמעות שמייחסים המרואיינים לעובדות. על כן נותחו הראיונות על פי התאוריה המעוגנת בשדה ומקובלת במחקר הנרטיבי. נושא המחקר הוצג

6 הורכיץ, החברה החרדית תמונת מצב, עמ' 111.

7 אורין שחר, אלונה נצן-שיפטן ורחל זבה, 'גבולות ופתחים של קדושה: הקריה החסידית בחצור הגלילית', בתוך: שלי כהן וטולה עמיר (עורכות), צורות מגורים בישראל, חרגול, תל אביב 2007, עמ' 65-91.

8 יוסי בן ארצי, להפוך מדבר לכתב, מאגנס, ירושלים תשס"ד, עמ' 1-10; יואב גלבר, 'תיעוד בעל פה כמקור הסטורי: מקומו של התיעוד בעל פה בחקר ההיסטוריה היהודית בת זמננו', דפים לתקופה חקר השואה, ז (1989), עמ' 165-171; פייר נורה, 'בין זיכרון להיסטוריה – על הבעיה של המקום', זמנים, 45 (1993), עמ' 9-14; דבורה ברנשטיין, 'מה שרואים משם לא רואים מכאן: היבטים ותובנות בהיסטוריוגרפיה הישראלית', סוציולוגיה ישראלית, ב, 1 (תש"ס), עמ' 23-50; Alessandro Portelli, *The Death of Luigi Trastulli, and Other Stories: Form and Meaning in Oral History*, Albany, NY 1991, pp 46-50.

למרוויינים, והם התבקשו לספר על עצמם בהקשר הזה. חיפוש אחר מושגים חוזרים ומרכזיים בדבריהם, וגם בתצפיות ובחומר הכתוב, היה הבסיס למחקר.⁹

החרדים בישראל: מרכז ופריפריה

נכון לשלהי 2018 החברה החרדית היא כ־15 אחוז מכלל האוכלוסייה היהודית בישראל.¹⁰ את החרדים מאפיינים התייחסות מחמירה לקיום מצוות ובידול באורחות חייהם.¹¹ כדי להגן על חבריה מהשפעות חיצוניות, מגביהה החברה החרדית 'חומות של קדושה' בינה ובין החברה הישראלית.¹² הבידול החרדי מקיף את כל תחומי החיים וגוזר בין היתר לבוש מובחן, זרמי חינוך עצמאיים ומגורים בשכונות ובערים נפרדות.¹³ אף שהחברה החרדית עודנה מאופיינת בשמרנות ובבידול גאוגרפי וחברתי-תרבותי, התמורות שהיא עוברת מרחיקות לכת ומשפיעות על עיצוב המרחב.

- 9 Gabriele Rosenthal, 'Reconstruction of Life-stories: Principles of Selection in Generating Stories for Narrative Interviews', *Narrative Study of Lives*, 1 (1993), pp. 59-91; נעמה צבר בן-יהושע, 'אתנוגרפיה בחינוך', בתוך: הנ"ל (עורכת), *מסורות וזרמים במחקר האיכותי*, מכון מופת, תל אביב 2001, עמ' 101-140; אשר שקדי, *מילים המנסות לגעת: מחקר איכותני - תיאוריה ויישום*, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 2003, עמ' 55-91; רבקה תובל משיח וגבריאלה ספקטור מרזל, *מחקר נרטיבי: תאוריה, יצירה ופרשנות*, מכון מופת, תל אביב 2010, עמ' 7-44.
- 10 הרעות על האחוז המדויק של החרדים בחברה חלוקות: על פי המחונן של רגב וגורדון אוכלוסיית החרדים מונה כ־15 אחוז מכלל האוכלוסייה (ראו: איתן רגב וגבריאל גורדון, *שוק הדיור ופרישתה הגאוגרפית של האוכלוסייה החרדית בישראל*, מחקר מדיניות 145, 2019, עמ' 11, אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה: <https://www.idi.org.il/books/29383> (אוחזר ב־8.10.2020). הערכת בנק ישראל עומדת על 16 אחוז (ראו: קרנית פלוג, *דין וחשבון 2016*, בנק ישראל, ירושלים תשע"ז, עמ' 200); הערכת הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה עומדת על 14 אחוז. ראו: הודעה לתקשורת 195/2018 מ־27.6.2018, באתר הלמ"ס (אוחזר ב־5.1.2020).
- 11 העדפתי את השימוש במונח 'חרדים' כמקובל בחברה הישראלית ובמחקר הישראלי. עם זאת, החרדים מעדיפים את זיהויים כ'יהודים אמיתיים' ('יידן' או 'ערלעכער יידן'). Samuel Heilman, *Defenders of the Faith*, University of California Press, California 2000, pp. 11-39; מנחם פרידמן, *החברה החרדית - מקורות ומגמות ותהליכים*, מכון ירושלים לחקר ישראל, ירושלים 1991, עמ' 116-117.
- 12 עמנואל סיון, 'תרבות המובלעת', *אלפיים*, 4 (1991), עמ' 45-98.
- 13 חיים זיכרמן ולי כהנר, *חרדיות מודרנית: מעמד ביניים חרדי בישראל*, המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים תשע"ג, עמ' 49.

כהנר מצביעה על מרחבים רבי זהויות, הנמצאים על 'קו התפר' שבין מרחבים חרדיים למרחבים כלליים. במרחבים אלה מתגוררת אוכלוסייה חרדית המבקשת להשתייך לשני המרחבים ולהנות משני העולמות.¹⁴ הפלג הליטאי, העומד במרכז המאמר הזה, התגבש כזרם נגדי לתנועה החסידית והתפתח סביב הישיבות הגדולות במזרח אירופה במאה ה-19.¹⁵ אף שאינם רוב, התפיסה העצמית של הליטאים היא של 'יחידת עילית', המקדישה את חייה ללימוד התורה, השקול כנגד כל המצוות: 'תלמוד תורה כנגד כולם'.¹⁶ על פי התפיסה שהנחיל לתלמידיו 'החזון איש', הרב אברהם ישעיהו קרליץ (תרל"ט-תשי"ד, 1878-1953), הלימוד מחזיק את העולם ומקומם מחדש את עולם התורה שחרב בשואת אירופה.¹⁷ מרכזיותה של הישיבה והחשיבות הרבה ל'דעת תורה' ול'גדולים', גדולי הדור המנסחים אותה, הן ממאפייניו המרכזיים של הפלג הליטאי.¹⁸ לימוד התורה רב השנים של הגברים הליטאים

- 14 כהנר, 'על קו תפר תרבותי וגיאוגרפי', עמ' 265-272. נורית נוביס דויטש ואסנת רובין, "אני לומדת למבחן ולא לחיים" – האומנם? ממדור לחיבור בהתמודדותן של סטודנטיות חרדיות עם שניות תרבותית, 'תרבות דמוקרטית', 17 (2018), עמ' 204-240; קימי קפלן ונורית שטדלר, *מנהיגות וסמכות בחברה החרדית בישראל: אתגרים וחלופות*, מכון ון ליר בירושלים, ירושלים תשס"ט, עמ' 9-23. רוז טוען כי השינויים מתרחשים רק בפריפריה החברתית, בקרב חסידיות שוליות, בעלי תשובה ומזרחים, ראו: אהרן רוז, 'החרדים: כתב הגנה', *תכלת* (סתיו תשס"ז), עמ' 34-61. על תהליך הישראליות בחברה החרדית: כהנר, 'בין יסוד ההתבדלות למגמת המעורבות', עמ' 20-35; Nurit Stadler, *A Well-worn Tallis for a New Ceremony: Trends in Israeli Haredi Culture*, Academic Studies Press, Boston 2012, pp. 39-42.
- 15 פרידמן, *החברה החרדית – מקורות מגמות ותהליכים*; חיים זיכרון, *שחור כחולילבון, מסע אל תוך החברה החרדית בישראל*, ידיעות אחרונות, תל אביב 2014, עמ' 19-130.
- 16 משנה, פאה, פרק א משנה א. בכלל, תפיסה אליטיסטית מאפיינת את הציבור החרדי הרואה בחלוני 'תינוק שנשבה'. תמר אלור, *משכילות ובורות: מעולמן של נשים חרדיות*, עם עובד, תל אביב תשנ"ב, עמ' 192-200.
- 17 לורנס קפלן, 'אתוס של הכנעה, התאחדות עם רוח התורה ועמידה מול אתגרי הזמן: אברהם ישעיהו קרליץ, החזון איש', בתוך: בנימין בראון ונסים ליאון (עורכים), *ה'גדולים': אישים שעיצבו את פני היהדות החרדית בישראל*, מכון ון ליר בירושלים ומאגנס, ירושלים תשע"ז, עמ' 479-519; בנימין בראון, 'לקראת דמוקרטיזציה במנהיגות החרדית: דוקטרינת דעת תורה: שלושה שלבים', מחקר מדיניתי, 89, המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים תשע"א; הנ"ל, *החזון איש הפוסק המאמין ומנהיג המהפכה החרדית*, מאגנס, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים תשע"א.
- 18 בראון, 'לקראת דמוקרטיזציה במנהיגות החרדית'; הנ"ל, *חרדים מ'שלטון העם': ביקורת חרדית על הדמוקרטיה הישראלית*, המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים תשע"ג, עמ' 13-16. לורנס קפלן, 'עיון ביקורתי: הסמכות הרבנית המודרנה', בתוך:

יצר את מה שהגדיר פרידמן 'חברת הלומדים', קהילה שלימוד התורה הוא המאפיין העיקרי ואבן הבוחן שלה.¹⁹ ה'כולל', מסגרת הלימודים המיועדת לאברכים (הגברים הנשואים), מתוקצב על ידי המדינה ותרומות פרטיות ומחלק מלגות קיום מצומצמות לתלמידיו, המכלכלים משפחות מרובות ילדים. משמעות הדבר היא כי הנשים הן המפרנסות העיקריות.²⁰ מספרם של אברכי הכוללים גדל בהתמדה, ורבים מהם ממשיכים בלימוד שנים רבות.²¹ החרדיות המזרחית, שעמה נמנים כשליש מבני ומבנות החברה החרדית, התפתחה מתוך היהדות הדתית-המסורתית של יוצאי ארצות האסלאם וקשורה אף היא לפלג הליטאי. אף שעולם התורה הספרדי הצמיח במשך השנים כמה מנהיגים חשובים (בין היתר את בוגרי ישיבת 'פורת יוסף'), עם העלייה ארצה בשנות החמישים והשישים, נפער חלל בנוהגי המסורת היהודית של יוצאי ארצות האסלאם. את מקומו מילאו לא אחת מנהיגים ומנהיגים אשכנזים, וצעירים מזרחים בישיבות ליטאיות אימצו לעצמם רבים ממאפייני האשכנזים.²² יעקב לופו מוצא כי היחסים בין הליטאים לחרדים המזרחים מאופיינים בפטרונות של הראשונים כלפי האחרונים, שלה הוא קורא 'קולוניאליזציה תורנית'. בד בבד, היחסים האלה מחזקים את ההיררכיה הפנים-חרדית.²³ שורשיהם של יחסי החסות בין האשכנזים-הליטאים למזרחים קודמים למפגש שהתרחש בישראל, עם העלייה הגדולה, בראשית שנות החמישים. כבר בראשית המאה ה-20 הקים הרב זאב הלפרין את רשת החינוך 'אם הבנים', שהפיצה את תפיסת העולם הליטאית בצפון אפריקה.²⁴ אחרי חורבן יהדות אירופה בשואה העמיקה המעורבות הליטאית והוקמו בצפון אפריקה מוסדות דומים נוספים כמו רשת 'אוצר התורה'. מלבד זאת, נשלחו נערים מצטיינים ממרוקו למלא את החלל בישיבות הליטאיות ששוקמו במערב אירופה

מיכאל וולצר ואחרים (עורכים), המסורת הפוליטית היהודית, א, מכון שלום הרטמן, ירושלים תשס"ז, עמ' 213-217; פרידמן, החברה החרדית - מקורות מגמות ותהליכים, עמ' 104-114; זיכרמן, שחור כחול-לבן, עמ' 286-288.

- 19 פרידמן, שם, עמ' 80-86.
- 20 לעובדה זו יש השלכות רבות על תפקיד הנשים בחברה החרדית-הליטאית.
- 21 זיכרמן וכהנר, חרדיות מודרנית: מעמד ביניים חרדי בישראל, עמ' 25-30, 40-41.
- 22 פרידמן, החברה החרדית - מקורות מגמות ותהליכים, עמ' 59-60; נסים ליאון, ישיבת פורת יוסף מחידוש היסטורי למיתוס אתני, פעמים, 135 (אביב 2013), עמ' 15-59.
- 23 התיאור הזה עולה בקנה אחד עם הגישה האירופוצנטרית. יעקב לופו, האם תחזור ש"ס עטרה לישנה, מכון פלוס היימר, ירושלים 2004, עמ' 13-19.
- 24 לופו, שם, עמ' 16. להרחבה: מיכאל לסקר, 'החינוך היהודי במרוקו', פעמים, 114-115 (תשס"ח), עמ' 55-105.

ובארצות הברית.²⁵ על פי לופו, ההגמוניה הליטאית נמשכה גם בישראל. הארגון החרדי-הדתי 'חבר פעילי המחנה התורתי' (לימים 'יד לאחים') דאג לסידור ילדים ולרישומם לבתי ספר דתיים וחרדיים. כך עוצב אתוס ההצלה, ומאות מעולי שנות החמישים והשישים השתלבו בישיבות.²⁶ בדיון אתמקד בקהילות המזוהות עם הזרם הליטאי וכוללות גם חרדים מזרחיים רבים. במסגרת זו לא אוכל לעסוק בקהילות גדולות של חסידים הממוקמות בפריפריה מכיוון שזהו סיפור נפרד.²⁷ בתוך החברה החרדית יש חלוקה הייררכית בין המרכז ובין השוליים, והיא ניכרת בכמה היבטים גאוגרפיים וחברתיים. מהבחינה הגאוגרפית מתייחס המרכז החרדי ל'משולש החרדי' שבין ירושלים, בני ברק ואשדוד, והוא כולל גם את הערים החדשות אלעד, ביתר עילית, מודיעין עילית ורמת בית שמש.²⁸ כמו כן, בכל אחת מהערים אפשר להבחין בין ליבת העיר לשכונות שבשוליה.²⁹ השאיפה החרדית להומוגניות חברתית, השאיפה להתרחק מהשפעות זרות והרצון להתקרב לגדולי התורה ולישיבות הנחשבות, בעיקר בבני ברק ובירושלים – כל אלה הם שיקול מרכזי בהחלטה להתגורר באזור הזה.³⁰

- 25 גם הציונות, כפי שמזכיר לופו, פנתה ליהודי המזרח לאחר שהמאגר האנושי המבוקש הושמד בשואה, ראו: יעקב לופו, 'ש"ס העומק ההיסטורי', בתוך: אביעזר רביצקי (עורך), 'ש"ס: היבטים תרבותיים ורעיוניים', עם עובד ומרכז יצחק רבין, תל אביב 2006, עמ' 30, 65. גם לחב"ד הייתה רשת חינוך במרוקו, ראו: שניאור זלמן ברגר, תולדות חב"ד במרוקו, הוצאת חזק, קריית מלאכי תשע"ז; לופו, האם תחזיר ש"ס עטרה לישנה; הנ"ל, "הצלת יהדות מאראקא לתורה", הוצאת תלמידים ממרוקו לישיבות ליטאיות אחר השואה, פעמים, 80 (תשנ"ט), עמ' 112-128; יואל ניר, אריה דרעי: העלייה, המשבר, הכאב, משכל, תל אביב 1999, עמ' 38; אורי זגורי אוהנה, "אם הבנים", "אוצר התורה", והחינוך היהודי במרוקו בין השנים 1860-1960, עבודת מוסמך, אוניברסיטת חיפה, חיפה 1988, עמ' 45-66.
- 26 יעקב לופו, 'ש"ס דליטא: ההשתלטות הליטאית על בני תורה ממרוקו, עם עובד, בני ברק 1999, עמ' 182-188; נרי הורביץ, 'ש"ס והציונות: ניתוח היסטורי, כיוונים חדשים, 2 (2000), עמ' 30-60.
- 27 שחר, נצן-שיפטן וזבה, 'גבולות ופתחים של קדושה'; נאוה וסרמן, מימי לא קראתי לאשתי: זוגיות בחסידות גור, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, קריית שדה בוקר 2017, עמ' 38-43. על הדפוס הייחודי של חב"ד: זושא וולף, נחלת הר חב"ד, משפחות וולף ופרוס, כפר חב"ד תשס"ח. על חסידי ברסלב: נגה שני ומירב אהרן-גוטמן, 'עבודת המקום בעיר צפת: בין מרכז דתי לפריפריה מדינתית', סוציולוגיה ישראלית, יז (1) (תשע"ה), עמ' 57-78. אלאור, משכילות ובורות, עמ' 24-25.
- 28 כהנר ושלמה, 'מגטו לפרוור: תמורות בארגון המרחבי החרדי', עמ' 252-272; כהנר, 'התפתחות המבנה המרחבי וההיררכי של האוכלוסייה החרדית בישראל', עמ' 160-237.
- 29 כהנר, 'על קו תפר תרבותי וגיאוגרפי', עמ' 252.
- 30 יואל שורץ, נצא השדה – על חשיבות בניית מקומות תורה במקומות המרוחקים ממרכזי התורה, דבר ירושלים, ירושלים תשנ"ב.

למרכז ולשוליים החרדיים יש גם היבט חברתי. בראש ההיררכיה נמצאות ישיבות ליטאיות נחשבות וחסידויות חזקות דוגמת גור וויז'ניץ, הממוקמות ברובן במרכז, בבני ברק ובירושלים. בתחתית נמצאות חסידויות הנחשבות שוליות כמו חב"ד, ברסלב, חרדים מזרחים וקהילות חוזרים בתשובה – כל אלה הממוקמות בפריפריה.³¹

למרות הזיקה של אוכלוסיות הליבה החרדיות למרכז יש קבוצות הפונות לפריפריה. הגורם המרכזי לבחירה זו הוא כלכלי-דמוגרפי, והוא נובע ממצוקת הדיור ומיוקר המחיה במרכז.³² גורם כלכלי נוסף נעוץ ב'כוללים', מסגרת הלימודים של התלמידים הנשואים. כפי שיתואר בהמשך, למן שנות השישים הציעו רבים מהכוללים שבפריפריה מלגת לימודים גבוהה יותר מזו שהייתה מקובלת במרכז. גם היצע המשרות לנשים המפרנסות גדול יותר. אחרים באים לשם איוש משרות רבניות ואחרות בישיבות ובכוללים.³³

31 אמנון לוי, **החרדים**, כתר, ירושלים 1998, עמ' 137-149; שלומי דורון, 'מחסומי זהות והדרה בתהליך חזרה בתשובה של מזרחים ספרדיים', בתוך: קפלן ושטרלר (עורכים), **מהישרדות להתבססות**, עמ' 195-214; רוז, 'החרדים: כתב הגנה'.

32 לאחר שמוצתה עד תום אפשרות המגורים בבני ברק ובירושלים, ועובתה ההתיישבות החרדית שהייתה קיימת קודם לכן במושבות הוותיקות; כהנר ושלמה, 'מגטו לפרוור: תמורות בארגון המרחבי החרדי', עמ' 252-272; יוסף שלהב, **עיירה בכרך: גיאוגרפיה של התבדלות והשלמה**, מחקרי מכון ירושלים לחקר ישראל מס' 43, ירושלים 1991. כהנר, יוזגוף-אורבך וסופר, **החרדים בישראל**. המתודולוגיה של רגב וגורדון אינה יעילה למחקר ההיסטורי, בהעדר נתונים מתאימים לתקופה שבה עוסקים החוקרים, הנאלצים להשתמש במחוננים המיושנים: דפוסים הצבעה בבחירות, מיקומם של מוסדות החינוך ותחום השבת – עירוב ורחובות סגורים, ראו: חיים פורטנוי, **אפיון רמת הדתיות באוכלוסייה היהודית על פי זיקה למוסדות חינוך**, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, ירושלים 2007; מנחם פרידמן ויוסף שלהב, **התפשטות תוך הסתגרות: הקהילה החרדית הירושלמים**, מכון ירושלים לחקר ישראל, ירושלים תשמ"ה, עמ' 33-35; נורמה גרוביץ ואילת כהן-קסטרו, **החרדים – תפרוסת גיאוגרפית ומאפיינים דמוגרפיים, חברתיים וכלכליים של האוכלוסייה החרדית בישראל, 1996-2001** (סדרת ניירות עבודה מס' 5), הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, ירושלים 2004. מחקרן התבסס על דפוסים הצבעה בבחירות לכנסת ב' 1996 וב' 1999 ועומת עם נתוני מפקד האוכלוסין והדיר מ' 1995. חסרונו המרכזי של המחקר נוגע ליישובים מעורבים שבהם קהילה חרדית המאופיינת בבידול מרחבי חלקי. על משמעותה של התפרוסת החרדית: אבי דגני ורינה דגני, **הביקוש למגורים במגזר החרדי**, גאוקרטוגפיה, המכון למחקר מרחבי, מוגש למשרד השיכון, אב תש"ס, עמ' 100-103.

33 כהנר, 'התפתחות המבנה המרחבי וההיררכי של האוכלוסייה החרדית בישראל', עמ' 61. בכולל בבית שמש קיבל כל אברך 200 לירות בעוד אברך בכולל בירושלים

הקהילתיות, כמו זו המאפיינת את החברה החרדית, מחזקת את 'תחושת המקום' (Sense of place) ומעממת את המרחק שבין המרכז לפריפריה.³⁴ בצפת, לדוגמה, 'עבודת המקום'³⁵ יוצקת לעיר תוכן של קדושה הקורא תיגר על סיווגה כפריפריה.³⁶ כמו כן, יש ישיבות וכוללים הממוקמים בפריפריה, למשל 'ישיבת הנגב' בנתיבות וישיבת 'תושיה' בתפרח, שהתפתחו עם השנים, קיבלו מעמד של יוקרה והם אבן שואבת לחרדים נוספים.³⁷ מניע נוסף, אידאולוגי, הוא שליחות לשם חיזוק עולם התורה בפריפריה, כפי שיתואר בהמשך.³⁸

ראשית הדרך: התל"ת והחרדים בפריפריה הישראלית

הפעילות החרדית בפריפריה החברתית החלה בסוף שנות הארבעים, בתקופת העלייה הגדולה שלאחר הקמת ישראל. המצוקה של העולים החדשים, מזרחים ברובם, במחנות העולים ובמעברות, הניעה צעירים דתיים לסייע להם. המפגשים האלה נמשכו עם המעבר לעיירות הפיתוח, למושבי העולים ולשכונות שבפרברי הערים, מתוך כוונה להעמיק את זהותם הדתית של העולים.³⁹ את הפעילות

קיבל 60 לירות. הרב מרדכי קרשינסקי, ריאיון מ-30.6.2019 (כל הראיונות נערכו על ידי המחברת אלא אם מצוין אחרת).

34 Ferdinand Tönnies, *Community and Association* (translated and supplemented by C. P. Loomis), Routledge & K. Paul, London 1955, pp. 37-41; Alan Black and Philip Hughes, 'The Identification and Analysis of Indicators of Community Strength and Outcomes', *Occasional Paper No. 3*, Department of Family and Community Services, Commonwealth of Australia 2001, pp. 9-10; Sidney Brower, 'Community-generating Neighborhoods', in: Alexander G. Keul and Bob Martens (eds.), *Designing Social Innovation: Planning, Building, Evaluating*, Hogrefe & Huber Pub, Vienna 2005, pp. 273-280; זלי גורביץ, **על המקום**, עם עובד, תל אביב תשס"ו, עמ' 8.

35 עבודת המקום – עיסוק רב בפולחן דתי המגביל את ההשתלבות בשוק העבודה.

36 שני ואהרן גוטמן, 'עבודת המקום בעיר צפת', עמ' 57-78. פרקטיקות דתיות שנוקטים תושבי הפריפריה מעמיקות את תחושת המקום. Meirav Aharon-Gutman and

Moriel Ram, 'Objective Possibility as Urban Possibility: Reading Max Weber in the City', *Journal of Urban Design*, 23 (2018), pp. 1-20

37 גם ישיבת וולוז'ין היא דגם של ישיבה מובילה בפריפריה. עמנואל אטקס, **יחיד בדורו: הנאון מווילנא – דמות ודימוי**, מרכז זלמן שזר, ירושלים תשנ"ח, עמ' 43-44.

38 כהנר, 'התפתחות המבנה המרחבי וההיררכי של האוכלוסייה החרדית בישראל', עמ' 61.

39 אליעזר דון יחיא, 'המאבק על החינוך במחנות העולים וגילוייו במישור הציבורי', **ניב המדרשיה**, יח-יט (תשמ"ה-תשמ"ו), עמ' 198-222; צבי צמרת, 'ועדת פרומקין –

הזאת הוביל 'חבר פעילי המחנה התורתי' (לימים 'יד לאחים'), בשיתוף פעולה של חרדים ליטאים וחסידים ובני הישיבות הציוניות הדתיות.⁴⁰

לפעילות המזדמנת נוספה בשנות השישים התמקמות ארוכת טווח של קהילות אברכים ליטאיות בפריפריה החברתית-הגאוגרפית שהובילה התנועה להפצת התורה ביישובים החדשים. התל"ת נוסדה בשנת 1962 ביזמת הרב אליעזר קוגל, אברך ירושלמי שעמד בראשה במשך יותר משני עשורים ודאג למימון, לדרבון ולתמיכה בכל פעילויותיה.⁴¹ הרב קוגל נולד בתל אביב ב-1924 ולמד בישיבת לומז'ה בפתח תקווה ובישיבת מאה שערים בירושלים. בשנות החמישים השתלב כחוקר במכון 'הרי פישל', שעודד מחקר תורני

ועדת חקירה ממשלתית בנושא חינוך ילדי העולים בשנות המדינה הראשונות, עיניים בתקומת ישראל, 1 (1991), עמ' 405-439; צבי צמרת, ימי כור ההיתוך: ועדת חקירה על חינוך ילדי העולים (1950), המרכז למורשת בן-גוריון, קריית שדה בוקר 1993; יעקב לופו, ש"ס דליטא: ההשתלטות הליטאית על בני תורה ממרוקו, הקיבוץ המאוחד, בני ברק 2004, עמ' 182-188; הנ"ל, האם תחזיר ש"ס עטרה לישנה, עמ' 17-18; הנ"ל, ש"ס העומק ההיסטורי, עמ' 123-151. יהודית גולן, ריאיון מ-2.2.2015; הרבנית שלומית אזרחי, ריאיון מ-10.2.2015; אברהם ישראל גליס, ריאיון טלפוני מ-28.8.2014; יוסף צבי גוביץ, הנידון לחיים, פלדהיים, ירושלים תש"ע, עמ' 248-256; ענת פלדמן, 'אתניות פוליטיקה וחינוך: עשור ראשון לחינוך העצמאי', דור לדור (תשס"ז), עמ' 117-150; מנחם פרידמן, 'על הניסים' - פריחתו של 'עולם התורה' (הישיבות והכוללים) בישראל, בתוך: עמנואל אטקס (עורך), ישיבות ובתי מדרשות, מרכז זלמן שזר, ירושלים תשס"ו, עמ' 440. דיווחים בגיליונות שונים של 'בית יעקב' בשנים תשי"ט-תשכ"ב. לדוגמה: 'בכו הראשון של מערכות החינוך' בית יעקב, 3 (אב תשי"ט), עמ' 2; 'בתנועת בית יעקב', שם, 25 (סיון תשכ"א), עמ' 28. גם בגיליונות הראשונים של יתד נאמן יוחדו כתבות לתיאור פעילות זו. לדוגמה א' חפץ, 'מטחי יריות במחנה עין שמר', יתד נאמן, מוסף שבת, י"ב שבט תשנ"ט, עמ' 6-13.

אף שלא היה קשר מוסדי בין התנועות, היו 'פעילים' שהיו שותפים גם ליזמות של התל"ת. הרב מרדכי קרשינסקי, ריאיון מ-30.6.2019. להרחבה: נרי הורוביץ, ש"ס והציונות: ניתוח היסטורי, כיוונים חדשים, 2 (2000), עמ' 30-60. פרידמן, החברה החרדית - מקורות ומגמות ותהליכים, עמ' 59-60; לופו, ש"ס דליטא, עמ' 182-188. בסוף שנות השמונים פוצלה 'יד לאחים' - 'לב לאחים' הליטאית פועלת בפריפריה, ו'יד לאחים', השומרת על זיקה לחב"ד, מתמקדת במניעת התבוללות. ילקוט ידיעות של חבר הפעילים, חוברת ז' מיוחדת למאבקה של העלייה החדשה לחינוך דתי (תשרי תשי"ח), עמ' 10-32, 48-51; יהושע נוימן, פעיל ב'יד לאחים', ריאיון מ-2.3.2015; תום שגב, 1949 הישראלים הראשונים, כתר, תל אביב 1984, עמ' 188-218; הרב מ'צ נריה, מכתב לרב ש"ג קרול, מכ' שבט תש"י, אתר יד לאחים (אוחזר ב-22.5.2018).

41 למרות האחריות הגדולה, הרב קוגל נשאר מאחורי הקלעים ושמו כמעט אינו מופיע בכתובים.

בכלים מדעיים. המכון תמך בתנועה, שנועדה להגביר את ההשפעה התורנית בעיירות הפיתוח, וסיפק שירותים משרדיים להפעלתה.⁴²

התל"ת קיבלה את חסותה של המנהיגות הרבנית, בכלל זה ראשי ישיבות ליטאיות מובילות. בראשה עמד הרב יחזקאל אברמסקי, ראש ישיבת סלבודקה ומראשי 'ועד הישיבות',⁴³ שכינה כדיון באנגליה וקיבל את פרס ישראל. אתו נמנו בהנהגה רבנים ידועים כמו הרב איסר יהודה אונטרמן והרב שאר ישוב הכהן, שזוהו עם הציונות הדתית, לצדם של הרב עובדיה יוסף ואדמו"ר חסידי חב"ד מנחם מנדל שניאורסון (הרבי מליובוויטש).⁴⁴

היזמה החלה בשיעורי תורה שלימדו בחורי ישיבות מירושלים במושבי העולים בפרוודור ירושלים בראשית שנות השישים. הרב קוגל יזם את השיעורים האלה בשביל לחזק את המסורת ולעצור את 'הירידה הרוחנית' של העולים יוצאי ארצות האסלאם עם עלייתם ארצה. מניע נוסף ליזמתו היה רצונם של האברכים, בישיבות הירושלמיות הצפופות בלומדי תורה, להתנסות בהוראתה.⁴⁵ מהיזמה הראשונית, 'להפיץ את אור התורה', כלומר להורות את התורה לקהל מגוון, התפתח הרעיון להקים כוללים בעיירות הפיתוח. היזמה צמחה גם לנוכח יוקר מחירי הדיור בירושלים וגם מתוך רצון להרחיב את השפעתם של האברכים.⁴⁶ כלומר, המניע הכלכלי-הדמוגרפי והמניע האידיאולוגי היו שזורים זה בזה כבר מראשית ימי התנועה. הכוללים של התל"ת שאפו להיות דוגמה אישית לתושבי העיירה ולהשפיע על המקום באמצעות לימוד התורה. ראשי הכוללים הניחו שללימוד התורה יש השפעה

- 42 מאז סוף שנות השבעים עמד הרב קוגל בראש ישיבת 'שבות עמי' בירושלים המיועדת לחוזרים בתשובה. יעקב קוגל (נכדו של הרב קוגל), ריאיון מ-3.12.2015.
- 43 'ועד הישיבות' הוקם בשנות העשרים בוילנא, ובמלחמת העולם השנייה הועתק לארץ ישראל. הוועד היה הארגון הכלכלי של הישיבות. 'ועד הישיבות בארץ ישראל', בית יעקב (אלול תשכ"ו), עמ' 31.
- 44 הרב אליעזר קוגל, ריאיון מ-22.7.2015; הרב אברהם קבלקין, ריאיון מ-9.6.2015; **בנות ישיבות תל"ת**, 1 (ניסן תשל"ג) (ללא מספר עמוד); **מוריה**, ב (שבט תשכ"ט), עמ' מ"ז; **בנות ישיבות תל"ת**, 4 (תמוז-אב תשל"ה) (ללא מספר עמוד); 'במערכות התנועה להפצת התורה', **מוריה**, ג-ד (אדר-ניסן תשכ"ט), עמ' קי"ב. ברשימת התומכים רבנים מרחבי ארצות הברית וקנדה.
- 45 הרב אליעזר קוגל, ריאיון מ-22.7.2015; זאב שטאל, ריאיון מ-15.11.2015. גם בנות 'בית יעקב' הגיעו ליישובי הפרוודור לפעילות עם בנות היישובים. 'פעילות בנות' בפרוודור ירושלים', בית יעקב, 53 (תשרי תשכ"ד), עמ' 29.
- 46 הרב אליעזר קוגל, ריאיון מ-9.6.2015.

סגולית גם אם הלומדים נותרים ספונים בבית המדרש.⁴⁷ על תפיסה זו אפשר ללמוד בין היתר מהגיליון הראשון של כתב העת מוריה, שהוציאה התנועה למן 1969, ובו התפרסמו חידושי תורה: 'גודל היעוד והתפקיד [...] שישפיעו בכל כוח תנופתם שלא יקום דור של עמי הארצות ונטולי תורה. שלא תכבה הגחלת, ולא ינותק הקשר, ולהאציל על סביבתם שפע אמונת הנצח של תורתנו הקדושה'.⁴⁸

עיון בגיליון מלמד על המשמעות הרבה שיצקו ראשי התל"ת למפעלם. הם חששו מהתגברות ההתרחקות מתורה ומצוות ושאפו להמשיך להתפשט בכל הארץ. חולשתן של עיירות הפיתוח, בעיני החרדים, הפכה אותן לכר נרחב להשפעה במאבק על צבינה של הארץ. הדרך ליישום הרעיון תוארה בכתב העת: 'לקרב את העולים החדשים ותושבי העיירות לרוח ישראל סבא, ולעצב דמות של עם ישראל הממשיך את דרכו של תורה מורשה'.⁴⁹ את הכוונות המרחיקות לכת ניסח הרב אברמסקי: 'שיבה פה, כולל אברכים שם, לפני הארץ משתנים מיום ליום!'.⁵⁰

רוב תקציב התל"ת הגיע ממשרדי הממשלה, ישירות או דרך הרשויות המקומיות. משרד הדתות העביר מלגות לתלמידי הכוללים, המחלקה לתרבות תורנית של משרד החינוך דאגה למימון השיעורים ולהדפסת ספרים, משרד האוצר תקצב את המתכנתות (מונח שיוסבר בהמשך), ומשרד השיכון דאג לדיור מוזל. חוסר תיאום בין המשרדים אף גרם לא אחת לתקצוב כפול, ללא הליך ביורוקרטי ופיקוח.⁵¹ במימוש הרעיון היה שמור מקום מרכזי לשלום שכנא רותם (רוטנברג), איש תנועת פועלי אגודת ישראל שניהן בכמה תפקידים במשרד הפנים, משנות החמישים ועד שנות השמונים. כחשב משרד הפנים, דאג רותם לתקצוב ולהקים מוסדות דתיים, ולא בכדי תואר כ'מקים עולם התורה בארץ ישראל'.⁵² בשנות השבעים הובילה הכרה של

47 י"ש, תושב קהילה חרדית, ריאיון מ-23.12.2012; י"ל, תושב קהילה חרדית, ריאיון מ-23.12.2012.

48 דבר המערכת, מוריה, א (טבת תשכ"ט), עמ' ב. מדור קבוע תיאר בהרחבה את הנעשה בתנועה.

49 'במערכות התנועה להפצת התורה', עמ' ק"ח.

50 אהרן סורסקי, מלך ביפיו, ב, נצח, ירושלים תשס"ד, עמ' 756.

51 בנתיבות תל"ת, 1 (ניסן תשל"ג) (ללא מספר עמוד); שם, 2 (תשרי תשל"ד) (ללא מספר עמוד); שם, 4 (תמוז-אב תשל"ה) (ללא מספר עמוד). ש"ש יפה, 'המטרה: הפצת תורה', קול ישראל, 1 (שבט תשל"ו), עמ' ד-ה; 'ירוחם עיירה דתית', המודיע, 29.1.1976; הרב אליעזר קוגל, ריאיון מ-9.6.2015; הרב אברהם קבלקין, ריאיון מ-10.6.2015.

52 הרב שמחה קוק, מצוטט אצל צ' כספי, 'על ר' שלום שכנא רותם זצ"ל', המעיין (טבת תשע"א); שרי רוט, 'מקים עולם התורה • שורשי המרתקים של דוד רותם', בחדרי חרדים,

ועדת השרים לענייני עיירות הפיתוח להטבות מפליגות לאברכים שקבעו את משכנם בעיירות.⁵³

לתקציבים הממשלתיים נוספו מענקים מכמה קרנות. ככנסים שנערכו בארץ, בארצות הברית ובקנדה, ובהם השתתפה ההנהגה הרבנית של התל"ת, תואר סבלם הרוחני של יוצאי ארצות האסלאם וגויסו תרומות להקמת מרכזים תורניים בפריפריה. הוקם 'ועד אמריקה עבור התנועה להפצת תורה', שבראשו עמד עו"ד זוסיה שיימאן, כדי לסייע במימון הכוללים ועידוד העלייה. שליח התנועה נפגש עם עשרות מועמדים לעלייה ארצה. הוא דיווח כי להערכתו, כחמישים זוגות עתידים לבוא ארצה ולייסד כוללים ומרכזי פעילות נוספים.⁵⁴ בסוף שנות השישים, עם התרחבות היקף הפעילות, עובתה המעטפת הארגונית של התל"ת, מונו אחראים לכמה תחומי פעילות ונרכש מבנה בעבור התנועה.⁵⁵ כך הייתה התל"ת בהדרגה מקבוצת שוליים לא מוכרת ולא מתוקצבת לתנועה בעלת הכרה רשמית של הממשלה והוקרה ציבורית על פועלה בפריפריה. התהליך הזה חיזק את התפיסה העצמית של החרדים כמי שיכולים להיות חלופה לשלטון.⁵⁶

https://tinyurl.com/y5nt5oa4, 15.2.2011 (אוחזר ב־5.10.2020); מ' פראגר, 'משרת

הצבור איש נאמן וישר שלום שכנא רותם לכנסת', אוסף האמפרה, הספרייה הלאומית.

53 'מרכז לתורה וחינוך ירוחם שעל יד התנועה להפצת התורה', עלון פרסום (ללא תאריך), ארכיון ירוחם, תיק תל"ת.

54 'במערכות התנועה להפצת התורה', מוריה (אדר-ניסן תשמ"ט), עמ' ק"א-ק"ב. הג'וינט, קרן בליזיס, קרן הנדיב, וולפסון ואחרים היו בין התורמים. **בנתיבות תל"ת**, 1 (ניסן תשל"ג) (ללא מספר עמוד); שם, 4 (תמוז-אב תשל"ה) (ללא מספר עמוד); א' הכהן, 'הפצת האור אצל העם שבשדות/תל"ת', **יתד נאמן**, כ"ז כסלו תשס"ח; 'בבית שמש בוקע ועולה אור חדש', **בית יעקב**, 61 (סיון תשכ"ד), עמ' 24-25; הרב אליעזר קוגל, ריאיון מ־9.6.2015; "ש"ש, תושב קהילה חרדית, ריאיון מ־23.12.2012; הרב אברהם קבלקין, ריאיון מ־9.6.2015; מרדכי הלר, 'הלך לעולמו הנגיד ר' מרדכי זאב וולפסון ז"ל • הרב גרוסמן סופד', **jdn**, כ"ו אב תשע"ב, <http://www.jdn.co.il/news/108119> (אוחזר ב־5.10.2020).

55 הרב אליעזר קוגל, ריאיון מ־22.7.2015; דבורה סופר, ריאיון מ־9.9.2014; **מוריה**, ב (שבט תשכ"ט), עמ' מ"ז; **בנתיבות תל"ת**, 4 (תמוז-אב תשל"ה) (ללא מספר עמוד); שם, 2 (תשרי תשל"ד) (ללא מספר עמוד); 'במערכות התנועה', **מוריה**, יב (כסלו תשל"ל), עמ' נ"ט.

56 כפי שניסח אותה שנים רבות מאוחר יותר הרב שמואל יעקובוביץ בהסכמת הרב ש"ד: 'אידיאולוגיה החרדית, במידה ויינתן לה פורקן לבא לכלל ביטוי מעשי מושלם במישור הכלל-ציבורי, מסוגלת, אף שואפת, להפיח רוח חדשה של ביטחון, יציבות ותחושת יעוד בביצור החיים היהודיים עצמאיים בארץ ישראל, ובהפרחת יישוב הארץ ובניינה בכל התחומים החיוניים - רוחניים וחומריים כאחד!'. ראו: הרב שמואל יעקובוביץ, 'היחס החרדי העקרוני אל המדינה', **בחדרי חרדים**, 7.5.2008, <https://tinyurl.com/y4o7f6a2> (אוחזר ב־5.10.2020).

הכולל הראשון של התל"ת הוקם בבית שמש, בסתיו 1963. האברכים נאספו מהכוללים הוותיקים בשיטת 'חבר מביא חבר'. רובם היו צעירים, בשנים הראשונות לאחר נישואיהם. לחוששים, הבטיח הרב קוגל לממן את הובלת חפציהם חזרה לירושלים אם לא ייקלטו בעיירה.⁵⁷ ראש הכולל, הרב מרדכי קרשינסקי, תיאר כעבור שנה את האברכים כמי 'שבעת ובעונה אחת ממשיכים בהשתלמותם התורנית ומאצילים מרוחם ודמותם על הסביבה'.⁵⁸ לדבריו, הניסיון היה מוצלח, והתבדה החשש המרכזי שליווה את האברכים, שמהמרכז לבית שמש יגרום להם לירידה רוחנית, פועל יוצא של הניתוק מהמרכז הרוחני ומהישיבות הגדולות. כדי לחזק את האברכים נקבעו סדר יום קפדני ומחויבות גבוהה ללימודים, שעוגנה בבחינות. 'ועדה רוחנית עליונה' ליוותה את הכוללים של התל"ת ושימרה את הקשר הקבוע עם הישיבות הליטאיות המובילות.⁵⁹

מדור קבוע ושמו 'במערכות התנועה להפצת התורה' פורסם בכתב העת *מוריה*, ביטאון התנועה, ודיווח לקוראיו על הנעשה בכוללים. האברכים, על פי הדיווח, ציינו כי בבתי הכנסת שותים בצמא את דבריהם והם מקבלים את אמון התושבים. כלומר, בתל"ת הרגישו כי ההצלחה האירה פנים לאברכי הכולל הן כלפי פנים, בכולל ובחברה החרדית, והן כלפי חוץ, בין תושבי העיירה. על יסוד הרגשה זו גויסו בריכוזים החרדיים בארץ ובחוץ־לארץ משפחות צעירות להקמת כוללים נוספים, דווקא 'בין ריכוזי המתישבים של עדות המזרח וקיבוצי הגלויות'.⁶⁰ כאמור, המניע הכלכלי והאידיאולוגי היו שלובים זה בזה בהקמת הכוללים, אך הדחף לפעילות מחוץ לכותלי בית המדרש במקום המגורים החדש היה אידיאולוגי. העיד על כך הרב קרשינסקי בריאיון שערכתי עמו.⁶¹

57 'בבית שמש בוקע ועולה אור חדש', עמ' 24-25; הרב אליעזר קוגל, ריאיון מ־9.6.2015; הרב אברהם קבלקין, ריאיון מ־9.6.2015.

58 מ' ביברפלד (עורך), *הנאמן - ביטאון התאחדות הניכי הישיבות*, כ"ט (ניסן-אייר תשכ"ד), עמ' 35.

59 י"ש, תושב קהילה חרדית, ריאיון מ־23.12.2012; 'בבית שמש בוקע ועולה אור חדש', עמ' 24-25; שלמה הופמן, 'צרכנות דתית והשלכותיה', בתוך: דוד סלומון ואחרים (עורכים), *אל המקורות: אוצר מאמרים בהשקפת היהדות*, ג, תנועת מורשת אבות, בני ברק תשמ"ב, עמ' 177. בוועדה הרוחנית היו חברים ראשי ישיבות ומשגיחים, ראו: הכהן, 'הפצת האור אצל העם שבשדות/תל"ת'.

60 'במערכות התנועה להפצת התורה', עמ' קי"ב. ברשימת התומכים רבנים מרחבי ארצות הברית וקנדה; *בנתיבות תל"ת*, 1 (ניסן תשל"ג) (ללא מספר עמוד).

61 הרב מרדכי קרשינסקי, ריאיון מ־30.6.2019.

כאברך, חיפשתי כולל לקבוע בו את לימודי, שמעתי על כולל בבית שמש של ארגון תל"ת – תנועה להפצת יהדות, של הרב אליעזר קוגל והרב קרשינסקי. למעשה לא הייתה כמעט אפשרות להתקבל לכולל, שם למדו טובי האברכים יוצאי ישיבת 'חברון'. הם למדו שם במשך שנה ועזבו, אני הייתי בחור חלש, אך למרבה הנס התקבלתי. למדתי שם במשך שבע שנים, מאז התחילה התקופה בה זכיתי ללמוד וללמד.⁶²

דבריו של הרב מרדכי כהן מעידים כי אף שהכוללים של התל"ת נהנו מיוקרה, המעבר לפריפריה היטיב בייחוד עם החלשים. ואכן, האברכים מהישיבות המובילות באו מלכתחילה לתקופה קצרה – בין שנה לשלוש. גם ראש הכולל לא נשאר זמן רב. כלומר, בשנים הראשונות סבל המפעל כולו מאי־יציבות.⁶³ הכולל שהוקם במגדל העמק ב־1968, כעבור חמש שנים מהקמת הכולל הראשון בבית שמש, היה הכולל ה־11 של התנועה, שהוסיפה והתרחבה. מספר האברכים ב־1976 עלה על 250, ובמשך שנות השבעים פנו כמה ראשי רשויות מקומיות אל התל"ת בבקשה לפתוח כולל ביישובם.⁶⁴ הקשר עם הרשות המקומית היה חיוני. ביישובים כמו דימונה ואור עקיבא, שבהם לא היה שיתוף פעולה בין הרשות המקומית לתל"ת, נסגר הכולל לאחר כמה חודשים. בעשרים יישובים שהרשות המקומית תמכה בהם והביעה את נכונותה לסייע להם, ולשמש צינור להעברת תקציבים, המשיכו להתקיים מרכזים תורניים של התל"ת באמצע שנות השבעים גם אם לא היו אלה יישובים בפריפריה: אשדוד, אשקלון, באר שבע, בית שמש, גדרה, הוד השרון, חדרה, חזון יחזקאל, טירת הכרמל, ירוחם, מגדל העמק, נצרת עילית, צפת, קריית אתא, קריית גת, קריית מלאכי, ראש העין, ראשון לציון, רמת השרון ושלומי.⁶⁵

העיתונות החרדית דיווחה כי לבקשת הממשלה והרשויות המקומיות נפתחו כוללים באזור הגליל. הרשויות קיוו כי הצטרפותה של 'אוכלוסייה אדוקה' תחזק את היסוד היהודי באזור ותקדם את היעד הממשלתי ששאף ליהוד הגליל, כפי שצוטט ראש עיריית כרמיאל, ברוך ונגר, בביטאון החרדי קול ישראל: 'אנו זקוקים לאברכים אלה, אנו נמצאים במרכזו של אזור ערבי. אנו חייבים לייחד את הגליל'.⁶⁶

62 ג' טברסקי, 'גורלו של 'יום אחד במירון', דירשו (ללא תאריך), <https://tinyurl.com/yybto5n7> (אוחזר ב־5.10.2020).

63 הרב מרדכי קרשינסקי, ריאיון מ־30.6.2019.

64 יפה, 'המטרה: הפצת תורה', עמ' ד-ה; מוריה, א (טבת תשכ"ט), עמ' ע"ה-ע"ו; הרב אברהם קבלקין, ריאיון מ־9.6.2015.

65 בנתיבות תל"ת, 1 (ניסן תשל"ג) (ללא מספר עמוד); שם, 4 (תמוז-אב תשל"ה), עמ' השער.

66 יפה, 'המטרה: הפצת תורה'.

בעצם נוכחותה של קהילה חרדית קיוו להשפיע על בנות יהודיות להתרחק מערבים ולהימנע מנישואי תערובת. גולת הכותרת של הפעילות הצפונית הייתה בניסיון, שנכשל, להקים מרכז של התל"ת בגוש שגב שבגליל, ותואר בהרחבה בעיתונות התקופה.⁶⁷ כלומר, התל"ת בצפון שימשה מעין זרוע ביצועית להחלטות הממשלה במה שנוגע ליהוד הגליל, מלבד רעיון קיבוץ הגלויות שהציונות חרתה על דגלה, ושהתל"ת הייתה שותפה להגשמתו.

על מנת להשפיע על העיירה ועל סביבתה הוקם בסמוך לכל כולל 'מרכז תורני' שנועד לפעול בקרב האוכלוסייה המקומית. האברכים השתלבו בפעילות המרכז התורני לאחר סיום יום הלימודים בכלל, שהחל בשעות הבוקר המוקדמות והסתיים בערב.⁶⁸ המפגש בתפילות בבתי הכנסת היה העוגן הראשוני והבסיס לקשר עם תושבי העיירה. ואכן, שנים רבות מלווים אברכים את בתי הכנסת בעיירות. יש אברכים שהקשר עמם מתמצה בדבר תורה קצר בתפילת ליל ערב שבת, ואילו אחרים הצליחו ליצור בבית הכנסת מערך שיעורי תורה, והם כתובת לדברים שבקדושה: שאלות הלכתיות, הפרה של שלום הבית, דילמות בחינוך ילדים, התלבטויות בנושאי אמונה, מאגר לדרשנים ועוד.⁶⁹ כמו כן, במשך שנים רבות דאגו האברכים ל'קמחא דפסחא' ולגמ"חים קבועים לעניי העיירה.⁷⁰ כלומר, ביחסם לעיירה הם שאפו לחזק את מעמדם כסמכות דתית תוך כדי דאגה לפרט ולקהילה גם יחד. מאמץ מיוחד של אברכי הכולל פוון לדרג מקבלי ההחלטות המקומי כדי לחזק את הצביון הדתי של העיירה ולהשפיע על התנהלותה. מובן שהיו לכך גם השלכות תקציביות, הן למימון הכולל והאברכים והן לתקצוב הפעולות.⁷¹

67 מעניין לציין כי גם ביזמה להקמת כסיף בנגב נתפסים החרדים ככאלה שיכולים לעמוד מול התפשטות הברווים. 'כפר שגב בסכנת חיסול', דבר, 24.2.1972, עמ' 3; נחום ברנע, 'יישובים ללא אב', דבר השבוע, כ"ה כסלו תשל"ו, עמ' 5-7; מוריה, א (טבת תשכ"ט), עמ' ע"ז; שם, ב (שבט תשכ"ט), עמ' מ"ז; בנתיבות תל"ת, 3 (תשרי תשל"ה) (ללא מספר עמוד); שם, 4 (תמוז-אב תשל"ה) (ללא מספר עמוד). להרחבה: י' בן דור, תושב משגב וחוקר היישוב, ריאיון מ-14.12.2015, אתר מועצה אזורית משגב (אוחזר ב-21.2.2017).

68 'בבית שמש בוקע ועולה אור חדש', עמ' 24-25; בנתיבות תל"ת, 3 (תשרי תשל"ה) (ללא מספר עמוד).

69 ש"ט, תושב קהילה חרדית, ריאיון מ-23.12.2012; צ"ק, תושב קהילה חרדית, ריאיון מ-6.7.2015; י"א, תושב ותיק בעיירה, ריאיון מ-24.12.2013; 'מרכז לתורה וחינוך ירוחם שעל יד התנועה להפצת התורה', עלון פרסום (ללא תאריך), ארכיון ירוחם, תיק תל"ת; עלון המועצה המקומית ירוחם, תשל"ה, ארכיון טוביהו, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, תיק 0311.

70 י"א, תושב קהילה חרדית, ריאיון מ-7.3.2015.

71 עלון המועצה המקומית ירוחם, תשל"ה, שם; בנתיבות תל"ת, 2 (תשרי תשל"ד) (ללא מספר עמוד).

הצעירים בעיירות הפיתוח, יוצאי ארצות המזרח, היו היעד המרכזי לפעילות התל"ת. רבים מהם עברו תהליכי חילון מואצים עם העלייה ארצה. בבית שמש, לדוגמה, דיווחו האברכים על צעירים בעיירה המקיימים אורח חיים חילוני אף שלמדו בילדותם בישיבה באגאדיר שבמרקו.⁷² האברכים ביקשו להשפיע על הצעירים לשמור תורה ומצוות.⁷³ לשם כך הקימה התל"ת ב־1974 רשת מתיבתות. המתיבתא (בית המדרש בארמית) הייתה חטיבת ביניים ישיבתית-פנימייתית לבנים, שבאמצעותה ביקשו לעצב את עולמו הרוחני של התלמיד בראשית גיל ההתבגרות. בשיאה החזיקה התל"ת ב־11 מתיבתות שהיו פרוסות ברחבי הארץ ובהן מאות תלמידים.⁷⁴ למעשה, היו אלו מקבילות חרדיות למוסדות החינוך החילוניים, שנועדו לקבוצת עילית מבין ילדי העולים המזרחים.⁷⁵

שעות לימודים רבות בבקרים יוחדו במתיבתות ללימודי גמרא בסגנון ליטאי, ואילו בשעות אחר הצהריים והערב התקיימו לימודי חול וחוגים. מתכונת הלימודים הייתה שונה מזו שהייתה נהוגה בארצות האסלאם ושאותה הכירו מקצת התלמידים, וגם מזו שבה התנסו הצעירים במערכת החינוך הישראלית. חיי הפנימייה היו אתגר נוסף, הן לתלמידים שהתנגעו למשפחותיהם והן לצוות החינוכי, שהוטל עליו לדאוג לתעסוקה הולמת בכל שעות היממה. רבים התקשו להשתלב במתיבתות ונשרו מהן.⁷⁶

- מספר עמוד; מוריה, א (טבת תשכ"ט), עמ' ע"ו; יצחק דהן, 'תרבויות פוליטיות בערי הפיתוח: מאפיינים, גורמים ותוצאות', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים 2008, עמ' 196. הרב מרדכי קרשינסקי, ריאיון מ־3.7.2019.
- 72 נראה שהיו אלה בוגרי ישיבת חב"ד, שנחרבה ברעידת האדמה בשנת 1960; י' הורוויץ, 'האדמה רועדת שוב באגאדיר', בקהילה, י"ח אדר תשע"ז, עמ' 39-43; הרב מ' עמאר, ריאיון טלפוני מ־11.2.2018. הישיבה נפתחה בתשט"ו. ברגר, תולדות חב"ד במרקו, עמ' 174-211.
- 73 'בבית שמש בוקע ועולה אור חדש', עמ' 24-25.
- 74 הרב אליעזר קוגל, ריאיון מ־22.7.2015; בנתיבות תל"ת, 3 (תשרי תשל"ה) (ללא מספר עמוד); שם, 2 (תשרי תשל"ד) (ללא מספר עמוד); שם, 4 (תמוז-אב תשל"ה), עמ' השער. רשת המתיבתות של התל"ת שילבה בתוכה גם לימודי חול, להבדיל מרשת המתיבתות של החינוך העצמאי בראשות הרב מיכאל טולדינו. הרב שמחה עלבערג (עורך), הפרדס, לט, א (1964), עמ' 212.
- 75 אבי שושנה, 'אתניות ללא אתניות - אני מעבר לסיפור הזה': סדרי מדינה, חינוך וזהויות אתניות חדשות, סוציולוגיה ישראלית, יד, 2 (תשע"ג), עמ' 245-266.
- 76 מייסד המתיבתא, ריאיון מ־20.4.2015; בנתיבות תל"ת, 2 (תשרי תשל"ד) (ללא מספר עמוד); שם, 3 (תשרי תשל"ה) (ללא מספר עמוד); על שיטת הלימוד הליטאית: שלמה טיקוצ'ינסקי, 'לכודים ב"עיון"', ארץ אחרת, 31 (2007), עמ' 74-79.

למרות הרצון להפנות את הבוגרים ל'שיבות קטנות' המיועדות לצעירים בגילי תיכון, רבות מתכניות ההמשך שהציע התל"ת לבוגרי המתכנתות, ילדי הפריפריה, היו של חינוך מקצועי מדרג נמוך כמו מסגרות ונגרות. בעיני הרב הלל ליברמן, מראשי 'בית יעקב', הייתה ההסללה המקצועית לבוגרי המתכנתות 'נחוצה ואף חיונית לנו לרגלי העובדה שהרוב המכריע מחניכי המוסדות שלנו הם מבני עדות המזרח'; כך השתלב גם החינוך החרדי במגמה הכללית בהקשר הזה.⁷⁷

לטובת הנוער בפריפריה, שלא השתלב במסגרות התורניות הרשמיות, הוקמה בשנות השבעים רשת של עשרות מועדונים ושמה 'אחדות', שהייתה פרוסה ביותר משלושים יישובים ברחבי הארץ ובה התקיימה פעילות העשרה תורנית.⁷⁸ בני עיירות הפיתוח שלמדו בשיבות החרדיות (עם או בלי קשר למפעל המתכנתות) מצאו משענת רוחנית וחברתית בקהילה החרדית, והיה להם קל יותר לשרוד במערכת החינוך החרדית. כשהגיעו לבתיהם בחופשות מצאו אצל האברכים אוזן קשבת, חברותא ומניין לתפילה, ששימשו להם עוגן מול החילון ופיתויי הרחוב. בני הקהילות החרדיות בעיירות הפיתוח זוקפים לזכותם לא פעם את התחרדותם ואת השתלבותם בחברה החרדית.⁷⁹

מערכת החינוך החרדית, שהוקמה בעבור בני עיירות הפיתוח, שינתה לחלוטין את מסלול חייהם של רבים מבוגריה שהיו לחרדים.⁸⁰ גם בקרב משפחות שקיימו אורח חיים חילוני היו שביכרו לשלוח את בנותיהן למסגרת

77 צבי צמרת, 'עיירות הפיתוח: חמישים שנות חינוך', בתוך: הנ"ל, אביבה חלמיש, אסתר מאיר-גליצנשטיין (עורכים), עיירות הפיתוח, יד יצחק בן-צבי, ירושלים תשס"ט, עמ' 295-300. הורי התלמידות, מכתב להנהלת בית יעקב, צוטט בבית יעקב, 22 (אדר תשכ"א), עמ' 25. כך גם ב'אור החיים' ובסמינר ברחובות. 'כתות תכונות של בית יעקב ברחובות', שם, 14 (תמוז תש"ד), עמ' 17-18. גם בנצרת עילית הוקמה ישיבה מקצועית שבה למדו כארבע מאות מיוצאי גרוזיה ובוכרה, ראו: בנתבות תל"ת, 1 (ניסן תשל"ג) (ללא מספר עמוד).

78 נ"ס, תושב קהילה חרדית, ריאיון מ-13.5.2015; תושב קהילה לשעבר, ריאיון מ-3.1.2013; מ"ב, תושב קהילה חרדית, ריאיון מ-12.4.2015.

79 נ"ס, תושב קהילה חרדית, ריאיון מ-13.5.2015; תושב קהילה לשעבר, ריאיון מ-3.1.2013; מ"ב, תושב קהילה חרדית, ריאיון מ-12.4.2015.

80 י"ר, תושב קהילה חרדית, ריאיון מ-25.6.2015; ש"ט, תושב קהילה חרדית לשעבר, ריאיון מ-12.4.2015; ד"מ, תושב קהילה חרדית, ריאיון מ-7.3.2015; י"ל, תושב קהילה חרדית, ריאיון מ-23.12.2012; י"ש, ממייסדי קהילה חרדית, ריאיון מ-6.7.2015; תושב קהילה חרדית, ריאיון מ-20.5.2015; א"א, תושבת ותיקה בעיירה, ריאיון מ-19.7.2015; י"א, תושב ותיק בעיירה, ריאיון מ-20.4.2015; ד"א, תושב ותיק בעיירה, ריאיון מ-24.12.2013.

'החינוך העצמאי' כדי לשמור עליהן.⁸¹ היו קהילות, בעיקר קהילות קטנות בראשית דרכן, שלמדו בהן יחד בנות הקהילה ובנות המשפחות הוותיקות, אך קהילות אחרות של התל"ת שימרו שתי מערכות חינוך נפרדות, אחת לילדיהן ואחת לילדי העיירה.⁸² יש המבינים את העמדה החרדית, בעיקר במה שנוגע לחינוך הבנים בתלמוד תורה, לצד ביקורת נוקבת: 'למה אתם לא מביאים את הילדים שלכם? מה, אנחנו סוג ב'?'⁸³ מבקרים נוספים רואים במערכת החינוך החרדית ניצול של תושביה הוותיקים של העיירה:

בהתחלה זה היה מתוך רצון טוב לחנך ולקרב את בני הנוער, בהתחלה זה היה מצויר כאילו באו לקרב את ילדי עדות המזרח לתורה. אחר כך הם בנו מערכות שבנו את עצמם – לספק מקורות תעסוקה לאברכים ונשותיהם [...]. כל העובדים המועסקים בתחזוקה, ניקיון וכישול היו תושבי העיירה.⁸⁴

דרך בתי הספר הגיעו האברכים גם למשפחות התלמידים ושכנעו אותם להתחזק בשמירת מצוות. בירוחם, לדוגמה, דווח על כמאה וחמישים משפחות שחזרו בתשובה. בעזרת צוות בחורי ישיבה הוכשרו מטבחים בבתי רבים.⁸⁵ תושבים נוספים בעיירות נהנים מהאברכים המשמשים 'כלי קודש' ונגישים לכל צורך דתי.⁸⁶ גם על כך יש המוקירים אותם: 'הם לא מתערבים בחיים האישיים אך אם צריך עזרה הם עוזרים. הכול מדוד, בטוב טעם [...]. כמו קהילה שמחנכת על פי ההלכה.'⁸⁷

בכל אחת מהעיירות יש תושבים אוהדים לקהילה החרדית, תושבים המתנגדים לה, ואחרים האדישים לקיומה. יש תושבים הזוכרים לקהילות החרדיות את העובדה שהן היו בין הקבוצות הראשונות שבאו לעיירות הפיתוח מבחירה.⁸⁸ שומרי המסורת מעריכים גם את משקלם הסגולי, המקדם לדעתם את העיירה בעצם העובדה שלומדי תורה גרים בה.⁸⁹ תושבים שהרגישו כי

81 ע"ד, תושבת ותיקה בעיירה, ריאיון מ-3.7.2019.

82 י"ר, תושבת קהילה חרדית, ריאיון מ-20.5.2015.

83 א"א, תושב ותיק בעיירה בדרום, ריאיון מ-28.8.2014.

84 מ"פ, תושב ותיק בעיירה, ריאיון מ-17.5.2017.

85 מ"א, תושב ותיק בעיירה בדרום, ריאיון מ-28.8.2014.

86 ד"ח, תושב ותיק בעיירה בדרום, ריאיון מ-26.7.2017.

87 י"א, תושב ותיק בעיירה, ריאיון מ-16.6.2014.

88 ד"ח, תושב ותיק בעיירה בדרום, ריאיון מ-26.7.2017. בשנות השישים היו ניסיונות להוביל גרעיני נח"ל של הצופים להתיישבות בפריפריה. להרחבה: זאב ויוון, **תנועת הצופים מחלוציות לקהילתיות** (טרם פורסם); אירי קסל, ריאיון מ-9.10.2013.

89 י"א, תושב ותיק בעיירה, ריאיון מ-16.6.2014; י"א, תושב ותיק בעיירה, ריאיון מ-7.5.2015.

מזלזלים בהם על שהם אווזים במנהגי אבותיהם ומקפידים על שמירת שבת וקיום מצוות קיבלו תמיכה ממשפחות האברכים.⁹⁰ לא רק תושבי עירות הפיתוח הושפעו מהמפגש, אלא גם הקהילות החרדיות החדשות. הרב שמשון דוד פינקוס, שהיה דמות מרכזית בקהילות הליטאיות שבדרום הארץ ונדד בין תפרת, אופקים וירוחם, הוביל את הרעיון של 'הרוח החלוצית', שבבסיסה התגייסות לכל פעילות של קודש מתוך רוח של שליחות דתית. פעולתו, וגם פעולות אחרות, הובילו לכך שדווקא בפריפריה חוזקו מרכזיותו של לימוד התורה והמגמות השמרניות.⁹¹

רבים מהמצטרפים לקהילות הליטאיות בדרום בשנות השבעים והשמונים (בהם בוגרי בני עקיבא שהתחרדו) עברו תהליכי הקצנה דתית. כמייצגי החברה הליטאית בפריפריה הם קיבלו ליווי צמוד והדרכה מגדולי הרבנים הליטאים, ובראשם הרב ש"ך והרב יעקב ישראל קנייבסקי (הסטייפלר). בה בעת עם לימוד התורה וההקפדה במצוות אצל הגברים, נשים שהתהלכו ברגליים חשופות החלו לגרוב גרביים, כיסוי הראש נעשה מלא יותר ועוד.⁹² עניין נוסף שביטא את השמרנות הליטאית בקהילות הדרומיות הוא המקום המרכזי שניתן בה ל'דעת תורה'. דוגמה לכך אפשר לראות בפניות של כמה משפחות לרבנים בבקשה כי יאשרו להן לעזוב את הקהילה ולעבור לגור במקום אחר. גם כשהסיבות היו כבדות משקל, כמו היעדר מסגרת לימודים מתאימה לילדים, היו מקרים שבהם הכריעו הרבנים כי עליהן להישאר בעיירה והן קיבלו את הכרעתם:

אני לא ראיתי את עצמי ממשיכה להישאר [...] כל פעם שאנחנו רצינו לעזוב אז שאלנו רב, את הרב קנייבסקי מבני ברק, והוא היה אומר 'לא. לא עכשיו. עוד לא הגיע הזמן'. תמיד שאלנו ועוד לא הגיע הזמן. והוא לא הרשה. רק כשהבת שלי גדלה והייתה צריכה ללמוד בסמינר, אז שאלתי את הרב אז הוא אמר לי 'למה את רוצה לעזוב?'. אמרתי לו 'אני את הבת

90 א"ח, תושב ותיק בעיירה, ריאיון מ־13.11.2013.

91 נ"ס, תושב קהילה חרדית, ריאיון מ־23.12.12; ד"א, תושב קהילה חרדית לשעבר, ריאיון מ־13.1.2013; תושב קהילה חרדית לשעבר, ריאיון מ־18.12.2012; תושב קהילה חרדית, ריאיון מ־23.12.2012. אברהם אליעזר סופר, **רבתינו שבדרום**, ישיבת אופקים, ירושלים תשס"ט, עמ' 61, 78-83, 156, 235-236; א"א, תושב קהילה חרדית, ריאיון מ־17.5.2015; תושב קהילה חרדית בדרום, ריאיון מ־9.2.2015; הרב אליעזר קוגל, ריאיון מ־22.7.2015; תושב קהילה חרדית לשעבר, ריאיון מ־13.1.2013.

92 תושב קהילה חרדית לשעבר, ריאיון מ־13.1.2013. תמונות הנשים בעלון פרסום מלמדות גם הן על תהליכי שינוי. עלון פרסום (ללא תאריך), ארכיון ירוחם, תיק תל"ת. תושב קהילה חרדית לשעבר, ריאיון מ־18.12.2012.

שלי לא אשלח לפנימייה ואין לנו כבר מה לעשות פה'. אז באמת סוף סוף הוא אמר 'ברכה והצלחה', אז התקפלנו.⁹³

לאחר שנים של פעילות הביעו מקצת האברכים חשש כי העמקת הקשרים עם התושבים הוותיקים תחשוף אותם לנורמות התנהגות קלוקלות, ובהן חוסר צניעות וכיוצא בהן. החששות האלה הגבילו את הקשר עם תושבי העיירה לבעלי תפקידים היוצאים מהקהילה המשמשת להם עוגן, בעוד האחרים נמנעו ממגע עם התושבים שמחוץ לקהילה. מעמד האברכים כנותני שירותים דתיים הבטיח לדעתם כי השפעה שלילית לא תיגע בהם. ואכן, המפגש דרך לימוד התורה עם אותו החלק באוכלוסייה המקומית שהתעניין והיה פתוח ללמידה אפשר להם להתנסות ולהתפתח בלימוד תורה ובהוראתה.⁹⁴ כלומר, הפער בין הבאים מבחוץ כנותנים ובין תושבי העיירה כמקבלים נשמר כל העת. באופן הזה, לא פחות משפעילותם תרמה לעיירה היא תרמה לקהילה החרדית המקומית ולאברכים. מיקומם בריבוד החברתי כסמכות דתית, וההתייחסות למגע עם תושבי העיירה כ'מסירות נפש' הדורשת זהירות מיוחדת לנפשם של האברכים – כל אלה ממשיכים לשמר את מגמות הבידול גם בתוך העיירות. עם זאת, קהילות התל"ת נמנעות ממאבקים. משום כך, למרות ההבדלים הבולטים בין האוכלוסיות, הבדלים העלולים להיות עילה למשבר, כמעט לא נרשמים אירועים חריגים כמו האירועים שהיו בבית שמש, למשל.⁹⁵

93 ד"א, תושבת הקהילה החרדית לשעבר, ריאיון מ־3.1.2013. הציטוט הזה מדגים עד כמה דעת תורה הייתה חשובה למשפחות והכתיבה את בחירותיהן.

94 א"א, תושב קהילה חרדית, ריאיון מ־15.7.2015; י"ס, תושב קהילה חרדית, ריאיון מ־23.12.2012; ד"מ, תושב קהילה חרדית לשעבר, ריאיון מ־7.3.2015; יצחק רפאל, שר הדתות, הודעה בדבר ישיבות לעניין חוק, תשכ"ט 1969, ילקוט הפרסומים, י"ד אלול תשל"ו, עמ' 2519; עלון המועצה המקומית ירוחם, תשל"ה, ארכיון טוביהו, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, תיק 0311.

95 בשלהי 2011 התפרסם מאבקם של החרדים הקיצונים, שהיגרו ממאה שערים לבית שמש, נגד בית הספר היסודי אורות בנות. בשיאו ספגה נעמה מרגוליס בת השמונה יריקות בדרכה לבית הספר, בטענה כי הלבוש שלה אינו צנוע. האירוע עורר גל של מחאות נגד הדרת נשים על ידי החרדים במרחב הציבורי. 'הפגנה: "בית שמש לא תהיה טהרן"', *ynet*, 27.12.2011. <https://www.calcalist.co.il/local/articles/0,7340,L-3556733,00>. html (אוחזר ב־8.10.2020); חיים גריידינגר, 'התפרעויות של חרדים בבית שמש וביים: שלושה נעצרו', *nrg*, 29.12.2011. <http://www.nrg.co.il/online/1/ART2/321/395>. html (אוחזר ב־5.10.2020); Zvi Sobel, 'Conflict and Communitas: The Interplay of Religion, Ethnicity, and Community in a Galilee Village', in: Idem and Binyamin Beit-Hallahmi (eds.), *Tradition, Innovation, Conflict: Jewishness*

הניסיון לצאת מבית המדרש ולהשפיע על הסביבה היה אקראי. התפתחותה המהירה של התנועה והמשאבים הגדולים שהצליחה לגייס יצרו את דימויו של הרב קוגל בקרב הציבור החרדי כ'כל יכול', כפי שטוענים מקורביו, וגלגלו לפתחו יזמות שונות ומשונות, בהן הוצאת עיתון הילדים זרקור (שנקלע לקשיים תקציביים), הקמת מכון 'נווה ירושלים' לחוזרות בתשובה, אימוץ 'איגוד נפגעי עבודה', חוגים תורניים בקיבוצים, נופש למשפחות חרדיות ועוד.⁹⁶ לא כולן עלו בקנה אחד עם המטרה המקורית: הפצת תורה בפריפריה החברתית. התנהלות זו, שנעשתה תוך כדי פיזור הכוחות, בלא תכנון מקדים, טמנה בחובה אבדן שליטה ארגוני וכלכלי, כפי שאירע בשנות השמונים. פריחת הכוללים והמלגות המורחבות שקיבלו האברכים היו כרוכים בהוצאות כבדות. זאת ועוד, ריכוז התקציבים בידי התל"ת הביא לידי תחרות על חלוקת התקציב בין מגוון הכוללים ושאר הגופים שהיו בחסותה. בד בבד התרחשו שינויים מבניים בתקציבים של משרדי הממשלה ונערכו שינויים באיוש משרות. כך נקלעה התל"ת למשבר כלכלי חריף. בפנ הארגוני, הריכוזיות שאפיינה את עבודתו של הרב קוגל הייתה בעוכרי התנועה. רבים מהכוללים נעשו עצמאיים בשנות השמונים, ורק מעטים מהגופים נותרו תלויים בתל"ת. כלומר, הכוללים המשיכו להתפתח, אך התל"ת הייתה לגורם שולי בהפעלתם ואיבדה מכוחה.⁹⁷

and Judaism in Contemporary Israel, State University of New York Press, New York 1991, pp. 25-46.

96 יעקב קוגל, ריאיון מ־3.12.2015; דבורה סופר, ריאיון מ־9.9.2014; מוריה, ב (שבט תשכ"ט), עמ' מ"ז; **בנתיבות תל"ת**, 1 (ניסן תשל"ג) (ללא מספר עמוד); שם, 2 (תשרי תשל"ד) (ללא מספר עמוד); שם, 3 (תשרי תשל"ה) (ללא מספר עמוד); שם, 4 (תמוז-אב תשל"ה) (ללא מספר עמוד); דוד עזריאל, עיתונאי לשעבר בזרקור, ריאיון מ־4.2.2013; 'קרון ביגוד לבני ישיבות ומשפחות מרובות ילדים' הייתה רשומה עד 2005. מספר האגודה: 11/2360, **רשומות ילקוט הפרסומים**, כ"ח בתשרי התשס"ו, עמ' 144, http://www.nevo.co.il/law_html/Law10/YALKUT-5450.pdf (אוחזר ב־5.10.2020).

97 רבים מהכוללים נסמכו על הכספים הייחודיים. צבי לביא, 'הון למקורבים: 20 שנה לקץ הכספים הייחודיים', **ynet**, 26.9.2013, <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4433072,00.html> (אוחזר ב־5.10.2020). דרעי העביר תקציבים רבים לתל"ת. המסמכים נמצאים במשטרה ואי-אפשר להגיע אליהם. י"ש, תושב קהילה חרדית, ריאיון מ־23.12.2012; **בנתיבות תל"ת**, 4 (תמוז-אב תשל"ה) (ללא מספר עמוד); הרב אברהם קבלקין, ריאיון מ־9.6.2015; יעקב קוגל, ריאיון מ־3.12.2015. התשלום על חלק מדיורות התל"ת לא הועבר, הוטל עליהן עיקול, וראשי התל"ת נגררו לבתי המשפט. רוב הכוללים פתחו עמותות שהעבירו את הנכסים על שמן כדי להיחלץ מהסבך המשפטי. גם כיום עדיין רשומים נכסים על שמה של התל"ת.

התמקמות חרדית בפריפריה – מניעים ומאפיינים

בחלוף העשורים היו קהילות חרדיות בפריפריה לחזון נפרץ, והן פזורות בכל חלקי הארץ כפי שיתואר. נכון ל-2017, כ-16 אחוזים מכלל האוכלוסייה החרדית על פלגיה – ליטאים, חסידים ומזרחים – מתגוררים בפריפריה.⁹⁸ התפשטותה של תופעה זו נזקפת בין השאר לתנועה להפצת התורה, כפי שתואר קודם. בהמשך אסקור בקצרה את המניעים להתמקמות החרדים בפריפריה ואעמוד על כמה מאפיינים של התמקמות זו.

הרב יואל שוורץ כיהן בשנות השבעים כרב-מלמד (ר"מ) בישיבת הנגב שבנתבות ובישיבה באופקים.⁹⁹ עיון בספרו **נצא השדה – על השיבות בניית מקומות תורה במקומות המרוחקים ממרכזי התורה**¹⁰⁰ מלמד על מרכזיותו של השיקול הכלכלי בבחירה החרדית בפריפריה. המניע העיקרי, כאמור, נעוץ ביוקר מחירי הדיור והשכירות, במצוקת הדיור ובצפיפות בערים שבמרכז החרדי. עם ראשית ההתפתחות של הכוללים בפריפריה נולד החזון להפוך לדתיות את העיירות ביישובים שבהן הרשות המקומית שיתפה פעולה עם התל"ת. למצער, שאפה הנהגת התל"ת להקים קריה דתית נפרדת, לצד העיירה, שתמשוך אליה אוכלוסייה חרדית. ואכן, האפשרות של מגורים בפריפריה נתנה מענה, ולו חלקי, למצוקת הדיור החרדית.¹⁰¹

היתרון הכלכלי היה רב-פנים: עלות הדיור הנמוכה, הן לרכישה והן לשכירות, שחררה את הצעירים מהכורח להיות סמוכים על שולחן הוריהם, להבדיל מחבריהם שנתרו בריכוזי החרדים. לנשים, המפרנסות העיקריות, הוצע שפע של מקומות עבודה בתחומי חינוך וחברה ששכרם בצדם. גם במרחק מהמשפחה ראה הרב פינקוס יתרון כלכלי, שכן הנשים לא היו שותפות לתחרות עם גיסותיהן ואחיותיהן ברכישת בגדים ודברי מותרות כמקובל בערים הגדולות. הדימוי של אורח החיים הצנוע בעיירות התאים לאופיין של משפחות אברכי הכוללים, ששאפו להסתפק במועט ולהתרחק מחיים ראוותניים. היתרון הכלכלי היה עם הזמן למניע הבולט והמרכזי בתעמולה ובגיוס האברכים הצעירים לפריפריה.¹⁰²

98 פלוג, **דין וחשבון 2016**, עמ' 187-202.

99 היה מהוגי הנח"ל החרדי בסוף שנות התשעים ופעל להפצת רעיון שבע מצוות בני נח. 'יעקובי, 'רב פעלים', **בשבע**, 13.11.1987.

100 שוורץ, **נצא השדה**.

101 'ירוחם עיירה דתית', **המודיע**, 29.1.1976; סופרנו שבדרום, 'על ירוחם להיפך לעיר הדתית של הנגב', **הצפנה**, 28.1.1976; **בנתבות תל"ת**, 1 (ניסן תשל"ג) (ללא מספר עמוד).

102 שוורץ, **נצא השדה**; סופר, **רבותינו שבדרום**, עמ' 269.

רצונם של האברכים להתפתח רוחנית היה אף הוא גורם מניע למעבר אל הפריפריה. היציאה מהמרכז אפשרה להם להתרכז בתורה ובלמוד, הרחק מהפיתויים החומריים ומרעשי המרכז; הרחק ממרכזי הפוליטיקה ומהעסקנות החרדית.¹⁰³ זאת ועוד, לאברכים הצעירים, ששאפו להשתלב בין המלמדים, לא היה עתיד בישיבות הצפופות בגדולי תורה, כפי שתואר. הרבצת תורה בקרב תושבי הפריפריה הייתה אפוא הזדמנות לשלב בין הפצת תורה, התנסות בהוראתה, וכאמור אמצעי פרנסה.¹⁰⁴

כך, למשל, המלצת הרב שוורץ לעבור לפריפריה כוונה במיוחד לאברכים שלא הצטיינו בלימודיהם, שהתקשו להתרכז, שהיו זקוקים לסביבה שקטה וחסרת גירויים, או שכישוריהם הנמוכים הקשו עליהם לגור בקרבת גדולי התורה.¹⁰⁵ המלצה זו חיברה את שולי 'חברת הלומדים' הליטאית לשוליים החברתיים והגאוגרפיים של ישראל. ואכן, היו בפריפריה גם אברכים שחיפשו לעצמם חוויות הרחק מהעיניים הבוחנות של ראשי הכוללים במרכז, אך היה זה, כפי שהם טוענים, מיעוט שאינו מלמד על הכלל.¹⁰⁶ בעבור אברכים אחרים, הייתה זו הזדמנות להוציא לפועל כוחות שונים, ארגוניים ואחרים, מלבד לימוד התורה.¹⁰⁷

למניעים האישיים הכלכליים נוספו אפוא גם שיקולי תועלת כלליים שמהם יצאה החברה החרדית נשכרת, בייחוד מההיבט התודעתי והפוליטי. ההוכחה הבולטת לכך, לדברי הרב מרדכי קרשינסקי, הייתה בפרסום הרחב בתקשורת שניתן לפעילות החרדית בפריפריה, פרסום שתרם לשינוי בדימוי הציבור החרדי.¹⁰⁸ מאמר המערכת של בית יעקב, ביטאון אגודת ישראל, מחנוכה תשכ"א, קרא לצאת לפריפריה בשביל להגביר את הכוח הפוליטי. קריאתו נצבעה בגוון אידאולוגי: 'צאו למרחב, ללחום את מלחמת ה' בגיבורים!¹⁰⁹ היחס לעיסוק בפוליטיקה כמלחמה דתית כוון בעיקר נגד מפא"י, מפלגת

103 'במערכות התנועה להפצת התורה', עמ' ק"ח.

104 שוורץ, **נצא השדה**; הרב אליעזר קוגל, ריאיון מ-22.7.2015; מרדכי ביברפלד (עורך), **הנאמן – בטאון התאחדות הניכיי הישיבות**, כ"ט (ניסן-אייר תשכ"ד), עמ' 35.

105 שוורץ, שם.

106 י"ש, **תושב קהילה חרדית**, ריאיון מ-20.4.2015; א"ש, **תושב קהילה חרדית לשעבר**, ריאיון מ-13.1.2013; הרב אליעזר קוגל, ריאיון מ-8.6.2015; הרב אברהם קבלקין, ריאיון מ-9.6.2015.

107 יפה, 'המטרה: הפצת תורה', עמ' ד-ה.

108 הרב מרדכי קרשינסקי, ריאיון מ-30.6.2019.

109 רומז למלחמת דבורה וברק בכנענים (שופטים ה); 'ריכוז מופרז או כיבוש המרחב', **בית יעקב**, 7 (כסלו תש"ך), עמ' 2.

השלטון עד 1977, שנתפסה כאויבת היהדות והייתה בעלת השפעה רבה בעיירות הפיתוח. ואכן, הפוליטיקאים החרדים ניצלו את הפוטנציאל האלקטורלי הטמון בקשרים של הפעילים בפריפריה, ובהם אברכי התל"ת, כדי להגדיל את כוחה של אגודת ישראל, כפי שתואר בעיתונות המפלגה.¹¹⁰ בהתנסויות המגוונות שזימנו החיים בפריפריה, ובפעילות בקרב תושביה, מצאו הפוליטיקאים החרדים דרך לפתח את העתודה החרדית ואת הנהגתה.¹¹¹ במקרה של חבר הכנסת הרב משה גפני, למשל, שהיה בין מייסדי הקהילה החרדית באופקים, הייתה הפעילות בעיירה קרש קפיצה לפוליטיקה הארצית. עובדה זו מוסיפה ליוקרתו הפוליטית, והוא נחשב בר-סמכא בכל מה שנוגע לפריפריה.¹¹²

בד בבד, המשיכה הנהגת התל"ת לטפח – בכינוסים, בעלון שהוציאה לאברכים בנתיבות תל"ת ובכתב העת מוריה – את המניע האידאולוגי ואת חזון הפרחת השממה הרוחנית. היא ביקשה לראות באברכים 'זרקורי אור' שיתמכו בתושבי עיירות הפיתוח וידריכו אותם לחיות חיי תורה.¹¹³ באברכים המזרחים, בוגרי ישיבות ליטאיות, ראו גשר שעשוי לתרום לקירוב שבין הקבוצות. בדוגמה האישית, הם שאפו לעורר את חיי האמונה והמסורת בקרב המזרחים.¹¹⁴

110 בצלאל קאהן, א' זיסמן ומ' חברוני, 'לאורכה ולרוחבה', יתד נאמן, 22.4.2005; ב' רבינוביץ, 'הוקם פורום של נציגי 'הדות התורה' וראשי הקהילות החרדיות בנגב', שם, 8.1.1999; 'סיוור מטה הארגון בדרום הארץ', שם, 21.1.2003; הרב אליעזר קוגל, ריאיון מ-22.7.2015; א' ראוכברגר, 'קיפוח הציבור החרדי ביישובים החלשים הועלה בוועדת הכספים', יתד נאמן, 19.7.2001; מ' הלוי, 'פינה של תורה בדרום', שם, ה' באדר א תשע"ג. עם הפילוג הפנימי, זוהו רבות מהקהילות עם דגל התורה. 2' כנסים מרשימים לעולים בירוחם', יתד נאמן, 16.5.1999. רק באלף השלישי הייתה עלייה במספר הקולות שהגיעו מקהילות חרדיות בערים, ובד בבד נרשמה ירידה במספר הקולות שהגיעו מתושבים ותיקים בפריפריה. אלה נאספו בעבודת שטח מאומצת של האברכים שפקדו את בתי התושבים כדי לשכנע אותם לבחור ביהדות התורה.

111 'במערכות התנועה להפצת התורה', עמ' ק"ח.

112 הרב גפני מרבה להזכיר את מגוריו באופקים בפעילותו הפוליטית. ליאת רון, 'ח"כ משה גפני: נראה לי שמחפשים את נתניהו מתחת לאדמה', גלובס, 20.9.2017, <https://www.globes.co.il/news/article.aspx?did=1001205525> (אוחזר ב-5.10.2020); 'כהן ומ' גולדשטיין, 'בנט ניחם את גפני: "אני צריך לחזור בתשובה"', כיכר השבת, 16.4.2014, <https://tinyurl.com/y3ukyjde> (אוחזר ב-12.7.2017).

113 'במערכות התנועה להפצת התורה', עמ' ק"ח.

114 נסים ליאון, 'בין סוציולוגיה לפוליטיקה של המקף – הפרובלמטיקה של החרדיות המזרחית', פעמים, 15-17 (תשע"א), עמ' 207-234 ובעיקר עמ' 218; 'בבית שמש בוקע ועולה אור חדש', עמ' 24-25.

משקלו של המניע האידאולוגי, שהוביל את הפעילות בפריפריה בשנות החמישים, החל לרדת בשנות השמונים בה בעת עם תהליכים דומים שאפיינו את החברה הישראלית כולה.¹¹⁵ דוגמה לירידת המתח האידאולוגי אפשר למצוא בספרו של הרב שוורץ, שנכתב בראשית שנות התשעים. אף שהרב שוורץ כיהן כאמור כר"מ ביישובות שמוקמו בפריפריה, הוא אינו מזכיר כלל בספרו את האוכלוסייה הוותיקה בעיירות הפיתוח.¹¹⁶ כלומר, הועם המניע האידאולוגי שליווה את היזמה הראשונית, התיישבות בפריפריה כדי לפעול בקרב האוכלוסייה המקומית. דוגמה לכך אפשר למצוא בדבריה של אחת המרואיינות, שציינה כי הסיבה המרכזית להצטרפותה לקהילה הפריפריאלית בשנות התשעים הייתה חינוך הילדים באווירה שמרנית, כזאת שכבר קשה למצוא במרכז החרדי:

אני בית - עבודה, בית - עבודה [...] לי היה מאוד קשה לבוא לגור פה, אבל בשביל חינוך הילדים זה היה שווה [...] יש מעט שאני מכירה דרך העבודה. אבל אין לי קשר איתם, רק בעבודה. אני לא מכירה עוד אנשים מחוץ לקהילה. אבל אני יודעת שיש כמה אנשים שיש להם קשר. כל שנה מגיעים אנשים וכל שנה גם עוזבים. משתלם להם לגור כאן. השכירות נמוכה. באים לפה מבני ברק, ירושלים. הכלכלה פה, הכל יותר זול. משתלם להם לגור פה. הם באים לפה לכמה שנים עד שהילדים גומרים את החיידר.¹¹⁷

הכוללים שייסדה התל"ת המשיכו להתקיים ולהתפתח גם בשנות התשעים, וסביבם התעבתה האוכלוסייה החרדית בפריפריה. אלה נוספו לניצני ההתמקמות החרדית בפריפריה שהחלו כבר בשנות החמישים ולישיבות שהוקמו במשך שנות השישים ושינו את המבנה המרחבי של האוכלוסייה החרדית, כפי שיתואר בהמשך.

115 עוז אלמוג, פרידה משרוליק: שינוי ערכי באליטה הישראלית, זמורה ביתן, חיפה 2004; שמואל נח אייזנשטדט, 'החברה הישראלית בין מגזר לאינטגרציה', בתוך: אבי בראלי, דני גוטוויין וטוביה פרילינג (עורכים), חברה וכלכלה בישראל: מבט היסטורי ועכשווי (עיונים בתקומת ישראל, סדרת נושא, 2005), עמ' 7-31.

116 הרב יואל שוורץ היה מהוגי הנח"ל החרדי בסוף שנות התשעים ופעל להפצת רעיון שבע מצוות בני נח. יעקובי, 'רב פעלים'.

117 א"ש, תושבת קהילה חרדית, ראיון מ' 6.12.2012.

אחרית דבר: הפריסה החרדית בפריפריה ומשמעותה

עד שנות החמישים התרכזה רוב האוכלוסייה החרדית בבני ברק, בירושלים ובמושבות הוותיקות; בצפון ובדרום התקיימו רק קהילות חרדיות זעירות.¹¹⁸ מפת ההתיישבות החרדית השתנתה לחלוטין עם התפתחות הקהילות בפריפריה. הנחשונות שבהן צמחו בשנות השישים סביב ישיבות ליטאיות שהוקמו בפריפריה. האחת נוסדה סביב ישיבת 'כנסת חזקיהו', שהועתקה מזיכרון יעקב לרכסים ב-1955.¹¹⁹ הקהילה השנייה התפתחה בנתיבות, סמוך ל'ישיבת הנגב' שהוקמה ב-1961, מתוך כוונה להזדהות עם מתיישבי הפריפריה ולפעול בקרב האוכלוסייה הוותיקה בעיירה.¹²⁰ לבקשת פרנסי העיירה ובהתייעצות עם הרב יששכר מאיר, ראש 'ישיבת הנגב', בא לנתיבות ר' ישראל אבוחצירא, הבבא סאלי, ב-1970. בבואו תרם להתפתחות קהילה חרדית מזרחית בעיירה.¹²¹

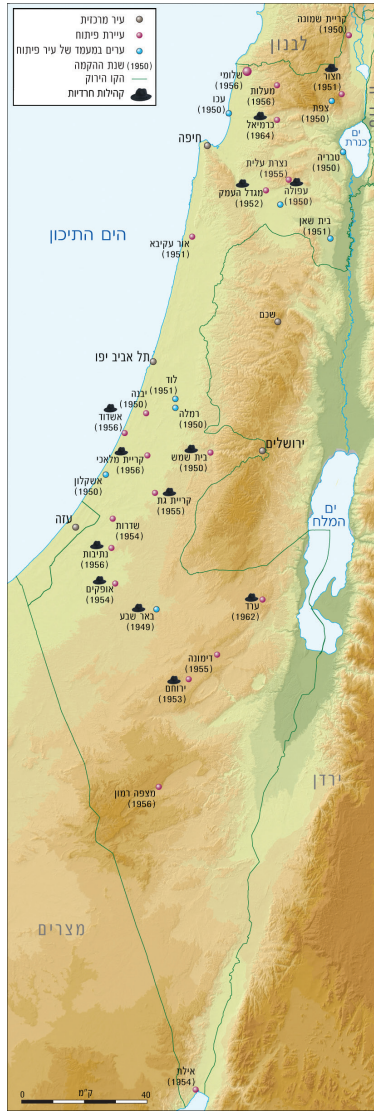
להבדיל מקהילות אלה, שהתפתחו סביב ישיבות, ברבות מהקהילות החרדיות שנוסדו מאוחר יותר בפריפריה אפשר להבחין בטביעות אצבעותיה של התל"ת. כאלה הן, לדוגמה, הקהילות הליטאיות בקריית גת ובאשדוד, שלידן התפתחו קהילות חסידיות. הקהילה החרדית הגדולה במגדל העמק נוסדה סביב הכולל של התל"ת, שהוקם בקיץ 1968 לבקשת הרב יצחק

118 כהנר, 'התפתחות המבנה המרחבי וההיררכי של האוכלוסייה החרדית בישראל', עמ' 240.

119 הישיבה הועתקה לכפר חסידים. עם שינוי שטח השיפוט סופחה לרכסים, שבה הייתה מעברת עולים, ראו: תמר רותם, 'מהפך בבני ברק של הצפון: חרדי אשכנזי במקום חרדי ספרדי', הארץ, 11.11.2003, <http://www.haaretz.co.il/1.923167> (אוחזר ב-5.10.2020).

120 פרוטוקול מספר 142, מי"ב אדר א תשכ"ב (16.2.1962), ארכיון מועצה אזורית עזתה (שדות נגב); מ"כ, תושב קהילה חרדית, ריאיון מ-23.12.2012; י"ש, בוגר ישיבת הנגב, ראינות מ-4.2.2013, מ-4.5.2014; תושבת נתיבות, מראשונות הקהילה החרדית, ריאיון מ-18.7.2013. להרחבה, ראו: סופר, רבותינו שבדרום; מאיר סופר, מאיר עיני חכמים, הוצאת המחבר, בני ברק תשע"א; יגאל אריאל, לשם שמים, ספריית בית אל, ירושלים תשס"ח; שלמה קוק, 'סיפורה של 'תפרח' - מעוז הפרומקייט' בארץ-הקודש', שטייגן פורטל עולם התורה, 30.3.2008, <http://www.yadmeir.co.il/> (אוחזר ב-5.10.2020). CategoryID=353&ArticleID=1059

121 י"א, תלמיד ישיבה, ריאיון מ-27.3.2015; כהנר, 'התפתחות המבנה המרחבי וההיררכי של האוכלוסייה החרדית בישראל', עמ' 57, 130-135; אלאור, משכילות ובורות, עמ' 24-26; אריה יהודה הראל, מאור ישראל, [חמו"ל], ירושלים תשמ"ה, עמ' רסג-רסו.

פריסת הקהילות החרדיות בעיירות הפיתוח¹²²
 קרטוגרפיה: סופר מיפוי © המרכז לטכנולוגיה חינוכית (מט"ח)

122 על המפה סומנו הקהילות החרדיות בעיירות הפיתוח בלבד ולא בערים שהוגדרו כך לאחר הקמתן. קציעה אביאלי־טביביאן, 'ערי פיתוח בעשור הראשון', הספרייה הווירטואלית של מט"ח (אוהזר ב־5.10.2020). תפרוסת הקהילות החרדיות מתוך: זיכרמן ואחרים (עורכים), תוכנית אסטרטגית לדיור לאוכלוסייה החרדית, עמ' 34.

דוד גרוסמן. 'רב הדיסקוטקים', כפי שכינו אותו, בא באותה השנה לעיירה בשליחות הרבי מלעלוב וביקש חברה וגיבוי לפעילותו בעיירה.¹²³ גם בקריית מלאכי הוקמה קהילה חרדית ליטאית שראשיתה ככולל של התל"ת, ביזמת הרב יוסף עזרן, שכיהן כרב העיר וכרכז התל"ת בדרום.¹²⁴ למן שנות השבעים עלה מספר החרדים בפריפריה בעקבות פעילותם של חסידי גור, שהקימו קהילות בחצור, בערד, בקריית גת ועוד. בכך הם נענו לקריאת האדמו"ר שמחה בונים אלתר, שביקש מחסידיו לצאת ליישובי הפריפריה. המניעים של חסידי גור, להבדיל מהמניעים של חברי התל"ת, הם כלכליים בלבד, ומשום כך המגע שלהם עם תושבי העיירה מצומצם יותר. מטעמי חיסכון הם נמנעו מבניית יישובים עצמאיים והעדיפו שכונות נבדלות, הנשענות על התשתיות של עיירות הפיתוח הסמוכות.¹²⁵ לאחר יותר מיובל של פעילות השתנה לחלוטין המבנה המרחבי של החברה החרדית. נראה כי הצהרת הכוונות בהקמת התנועה להפצת התורה, שנתפסה כיומרגנית ביותר, הייתה למציאות טבעית. קול התורה, כפי שקיוו, נשמע למרחקים:

מקומות שעד לפני זמן לא רב שלטה בהם השממה הרוחנית, הפכו להיות בבחינת כר נרחב למחשבה יהודית מקורית המפרה את הרגש היהודי ויוצרת את המניעים למעשים טובים. היהדות במובנה הרחב – שכמעט והייתה נחלתם הבלעדית של זקנים וישישים, נציגי הדור שחלף, נעשתה לנחלת הכלל, ומשמשת כמקור השראת חיים לאנשים נשים וטף בני כל הגילים ומכל השכבות הסוציאליות, המוצאים בה משום עניין לענות בו. ולרוות מתוכה ומתוכנה את הנפש הצמאה לדבר אלוקים.¹²⁶

123 כהנר, 'התפתחות המבנה המרחבי וההיררכי של האוכלוסייה החרדית בישראל', עמ' 57; שמואל הניג, זכרתי ימים מקדם, הוצאת המחבר, ירושלים תשע"ב; נסים ליאון, 'חרדיות מזרחית: אידיאולוגיה קשיחה, זהות רכה', כתב עת לחקר החברה החרדית, 1 (תשע"ד), עמ' 1-20; אלישיב רייכנר, 'תוכנית ההתחברות של הרב גרוסמן', מקור ראשון, מוסף, ב' באייר תשס"ד, עמ' 12-13; אתר מוסדות מגדל אור (אוחזר ב־5.10.2020). אתר פרסי ישראל (אוחזר ב־5.10.2020).

124 בנתיות תל"ת, 2 (תשרי תשל"ד) (ללא מספר עמוד). ייחודו של הרב עזרן, שגדל במרוקו אך התחנך בישיבה ליטאית באנגליה, באמון הרב שנתן ביכולתם של הנערים בעיירות לבנות לעצמם עתיד טוב יותר. התל"ת וקהילת חב"ד התחרו הן על לב הנוער והן על התקציבים, ראו: זושא וולף, נחלת הר חב"ד, משפחות וולף ופרוס, כפר חב"ד תשס"ח, עמ' 163.

125 כהנר, 'התפתחות המבנה המרחבי וההיררכי של האוכלוסייה החרדית בישראל', עמ' 82-83. שחר, נצן שיפטן וזבה, 'גבולות ופתחים של קדושה', עמ' 65-91.

126 מוריה, א (טבת תשכ"ט), עמ' ע"ז-ע"ז.

צמצומה של התנועה להפצת התורה, עד שכמעט נעלמה במשך שנות השמונים – על התמיכה הרבנית הרחבה שקיבלה, הלהט הדתי והרגשת השליחות שליוו את מייסדיה, התקציבים העצומים שעמדו לרשותה ועשרות הכוללים שהקימה בפריפריה החברתית – עשוי להיראות ככישלון של התנועה.¹²⁷ זאת ועוד, מועדוני 'אחדות', המתיבתות ועוד רבים מהמפעלים שיזמו אינם קיימים עוד. ואכן, מקצת השותפים ליזמה נותרו כשבלבם הרגשת כישלון קשה: 'אם נשאר משהו? כלום!', ציין אחד ממרואייניי.¹²⁸ עם זאת, בחינת מטרות התנועה מול הישגיה מצביעה על הצלחה מעל ומעבר למצופה. ביטוייה של ההצלחה בולטים בשני מישורים: הפנימי, הנוגע לקהילות החרדיות-הליטאיות בפריפריה, והחיצוני, הבוחן את ההשפעה החרדית בפריפריה, מחוץ לגבולות הקהילה. במישור הפנימי, הפריסה הרחבה של ההתיישבות החרדית בפריפריה והזמן הרב שבו נמשכת פעילותם מעידים כי הרעיון, שנתפס כהזוי בראשיתו, קנה לו אחיזה. אמנם בשנות השישים והשבעים הייתה תחלופה גבוהה בקרב משפחות האברכים, אך עם ביסוסן של הקהילות והתפתחות מוסדותיהן פחת היקף התופעה. זאת ועוד, עם התייצבות הקהילות בפריפריה וחיוזוק 'תחושת המקום' הן משכו אליהן משפחות נוספות, שביקשו חיי תורה שקטים עם חברים ברמתם ובאיכותם בקהילה שמרנית וסגורה. כמו כן, לאחר שהתבססו מוסדות חינוך ייעודיים לילדי הקהילה משך גם חינוך הילדים משפחות חרדיות לקהילות בפריפריה.¹²⁹ יציאה לשוק העבודה או מעבר לכולל אחר הם עדיין עילה לעזיבת העיירה, אך כיום יש משפחות ליטאיות רבות המתגוררות באותה העיירה עשרות שנים ומגדלות בה דור שני ושלישי.¹³⁰ גם לאחר יותר מחמישים שנות פעילות עדיין אפשר להצביע על רווחים שהפיק הפלג החרדי-הליטאי ממעורבותו בפריפריה, ובהם מקומות מגורים מוזלים

127 גם בימינו ממשיכים צאצאי הרב קוגל לטפל במעט המוסדות של התל"ת. כזה הוא, למשל, הכולל בבית שמש. חובות נושנים מתגלגלים גם הם אליהם. יעקב קוגל, ריאיון מ-3.12.2015.

128 תושב קהילה חרדית בעבר, ריאיון מ-3.6.2015.

129 מ' הלוי, 'פינה של תורה בדרום', יחד נאמן, ה' באדר א תשע"ג; תושב קהילה חרדית לשעבר, ריאיון מ-3.1.2013; תושב קהילה חרדית לשעבר, ריאיון מ-18.12.2012; ע"ס, תושבת קהילה חרדית, ריאיון מ-9.2.2015; א"א, תושב קהילה חרדית, ריאיון מ-25.6.2015; חיוזוק 'תחושת המקום' היא דווקא ל'מקום הקטן' – הקהילה ולא לעיירה – 'המקום הגדול', ראו: זלי גורביץ וגדעון ארן, 'על המקום – אנתרופולוגיה ישראלית', אלפיים, 4 (1991), עמ' 9-44.

130 הרב אליעזר קוגל, ריאיון מ-22.7.2015; י"ס, תושב קהילה חרדית, ריאיון מ-23.12.2012; י"ש, תושב קהילה חרדית, ריאיון מ-20.5.2015; יפה, 'המטרה: הפצת תורה', עמ' ד-ה.

ואפשרות לממש את האידיאל של חיי תורה באווירה של פשטות וצניעות. יתר על כן, התפתחות מערכת התחבורה וקווי האוטובוסים הייעודיים מאפשרת לחיות בפריפריה ולשמר קשר קבוע למרכזים החרדים.¹³¹

גם במישור החיצוני היו הצלחות רבות. סגירת המתבתות, שנועדו להרחיב את מעגלי ההשפעה החרדית על הצעירים בעיירות, עשויה לכאורה להצביע על דעיכת המעורבות החרדית, אך אפשר לראות בסגירתן אות להצלחה החרדית בתחום החינוך בפריפריה. כשנפתחה רשת המתבתות היו רבים מתלמידיה חסרי מסגרת וחסרי הנעה ללמידה. גם אורח החיים החרדי היה זר לרובם. לעומת זאת, בתקופה שבה דעכו המתבתות, בסוף שנות השמונים, כבר היה בפריפריה מענה חינוכי מגוון בעל אופי חרדי, בין שבגוון ליטאי ובין שבגוון מזרחי בהנהגת ש"ס.¹³² מלבד זאת, בשנות השישים והשבעים נאספו התלמידים במשורה, במעבר מבית לבית, ורבים מהם, כפי שתואר, נשרו ממסגרות הלימוד החרדיות. לעומת זאת, מסוף שנות השמונים תלמידים מזרחים רבים צובאים על מסגרות הלימוד החרדיות בעידוד ובתמיכה של הוריהם.¹³³ התייצבות הבתים והעלייה ברמת החיים בקרב האוכלוסייה בפריפריה, ובעיקר בין העולים המזרחים משנות החמישים, הקטינו את מספר התלמידים בחינוך הפנימייתי. ברבים מהיישובים שבהם נאבקו בשנות החמישים על חינוך דתי הוקמו גנים, בתי ספר ותלמודי תורה לצד ישיבות קטנות וישיבות גבוהות, ואלה אפשרו להורים לתת לילדיהם חינוך חרדי מלא בקרבת מקום מגוריהם. יתר על כן, יש ישיבות כמו ישיבת 'תושיה' בתפרח ו'כנסת חזקיהו' ברכסים המושכות אליהן גם תלמידים מהמרכז.¹³⁴

לצד ההצלחות הגדולות יש גם אתגרים המלווים את קהילות החרדיות בפריפריה. בעיירות שהתפתחו בהן קהילות ליטאיות גדולות כמו רכסים, אופקים ונתיבות קמו לצדן קהילות חרדיות מזרחיות. קהילות האלה גדלות והולכות בזכות ה'מתחזקים' המקומיים ומשקפות את העלייה העצומה במספר החרדים המזרחים, רבים מהם בהשפעת קהילות הליטאיות. היחסים

131 אופקים פורטל העיר מ-21.11.2016, <http://www.ofaqim.co.il/externals.asp?catid=2&ArtId=19> (אוחזר ב-12.8.2017).

132 ענת פלדמן, 'גורמים בצמיחת מפלגה חדשה', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשס"א, עמ' 167-169.

133 רבים מהם נדחים. נסים ליאון, 'זרימות חרדיות ביהדות המזרחית בת זמננו', זהויות, 1 (תשע"ב), עמ' 71-86. בדרך כלל מקובל לקבל פחות משלושים אחוזים של תלמידים מזרחים. פסק הדין, בג"ץ 1067/08 עמותת 'נוער כהלכה' ויואב ללום נגד משרד החינוך ואחרים, ניתן ב-6.8.2009, באתר בית המשפט העליון (אוחזר ב-5.10.2020).

134 ד"מ, תושב קהילה חרדית, ריאיון מ-7.3.2015.

בין הקהילות סובלים לעתים ממתחים וממאבקי שליטה, בבואה למערכת היחסים המורכבת שבין אשכנזים למזרחים במרכז החרדי.¹³⁵ לעומת זאת הקהילות הקטנות כוללות אשכנזים ומזרחים כאחד. אלה קיימות בעיקר בפריפריה הרחוקה. בקהילות האלה קיים מתח מתמיד, פנים-קהילתי, בין מיעוט אשכנזי לרוב מזרחי. קבוצת העילית במקרה החרדי היא אשכנזית. העלייה במספר חברי הקהילות האלה נשענת על מזרחים, בעוד שרבים מהעוזבים נמנים עם קבוצת העילית האשכנזית, ובהם בעלי תפקידים חשובים בתוכה.¹³⁶ אם מגמה זו תימשך ייוותרו בפריפריה, מלבד קהילות חסידיות סגורות, בעיקר חרדים מזרחים. כלומר, אפשר יהיה לראות בקהילות האלה חיבור בין שתי פריפריות, גאוגרפית וחברתית כאחד, הסובלות משוליות משולשת. תופעה זו עולה בקנה אחד עם תיאורם של כהנר ושלמה, לפיו הקהילות החלשות נדחקות לאזורים הפריפריאליים.¹³⁷ את בניית החרדיות המזרחית בין שנות החמישים לשנות השמונים אפשר כאמור לזקוף בין השאר להשפעת הפלג הליטאי. מפעלים שיזמו חברי הפלג נועדו להשפיע על המזרחים להתחזק בלימוד תורה ובקיום מצוות, אך גם לאמץ השקפת עולם חרדית ליטאית. התל"ת, המתיבתות, פעילות 'חבר פעילי המחנה התורתי' וכדומה הן דוגמאות לכך. המפעלים האלה, ברובם הגדול, כבר אינם קיימים. יש פעילים הרואים בכך כישלון, אך אי-אפשר להתעלם מתרומתם הרבה לבניית החרדיות המזרחית ולסלילת הדרך לבניית ש"ס.¹³⁸ ש"ס שינתה את פני הפריפריה. כלומר, גם אם פחתה ההשפעה הליטאית הישירה על הפריפריה, הרי שקיימת תנועת המשך המשפיעה על הפריפריה ומעצבת אותה.¹³⁹ ואכן, כפי שהצהירו עם הקמת התנועה להפצת התורה, קול התורה נשמע למרחקים, גם אם במנגינה ספרדית.

135 חנוך לס, 'הסוד הגדול: יותר ספרדים מאשכנזים בעולם התורה החרדי', כיכר השבת, 20.8.2009; <https://tinyurl.com/y476pow2>; תמר רותם, 'מהפך בבני ברק של הצפון: חרדי אשכנזי במקום חרדי ספרדי', הארץ, 11.11.2003, <http://www.haaretz.co.il/1.923167> (אוחזר ב־5.10.2020).

136 ד"ר, תושב קהילה חרדית, ריאיון מ־15.7.2015; ד"ר, תושב קהילה חרדית, ריאיון מ־17.9.2017; משה ויסברג, 'משבר בירוחם: הקהילה החרדית מתפרקת, האשכנזים עוזבים את העיר', בחדרי חרדים, 17.9.2015, <https://tinyurl.com/y27jvlc8> (אוחזר ב־5.10.2020).

137 כהנר ושלמה, 'מגטו לפרוור: תמורות בארגון המרחבי החרדי', עמ' 257-261; כהנר, 'על קול תפר תרבותי וגיאוגרפי', עמ' 159-203.

138 הורוביץ, 'ש"ס והציונות: ניתוח היסטורי', עמ' 30-60.

139 תושב קהילה חרדית, ריאיון מ־3.6.2015.